

ÚJABB KÖZÉPSŐ NEOLITIKUS ARCOS EDÉNYEK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBŐL

Csengeri Piroska

Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Absztrakt: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve L. kötetében jelent meg a szerző tanulmánya, melyben Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely leletei kapcsán elemezte a szimbolikus jellel („sarlómotívum”) ellátott arcoss edényeket és a használatukkal kapcsolatos elképzeléseket. Az elmúlt néhány évben a terepi kutatások újabb arcoss töredékeket hoztak napvilágra Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, melyeket a Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményében lapuló jelentős darabok egészítenek ki. A cikk e közöletlen leletek feldolgozásával foglalkozik, melyek többnyire az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának 3–4. fázisából származnak. Formailag szervesen illeszkednek a korábban megismert tárgyakhoz, egyúttal újabb bizonyítékot jelentenek arra nézve, hogy az arcoss edények megformálása, használata, a hozzájuk kapcsolódó szokás(ok) vagy rítus(ok) egységesek, és igen elterjedtek lehettek a Kárpát-medence északi részén élt közösségeknél a középső neolitikum második felében. Bizonyos jellegzetességeik utalnak a szimbolikus jellel ellátott („északi”) arcoss edények és az M-jeles („déli”) szakálhátú arcoss edények, illetve rajtuk keresztül a tiszadobi-bükki és szakálhátú kerámiaművességgel jellemezhető közösségek kulturális rokonságára.

Kulcsszavak: Kárpát-medence, arcábrázolás, szimbolikus jel, tiszadobi csoport, bükki kultúra

BEVEZETÉS

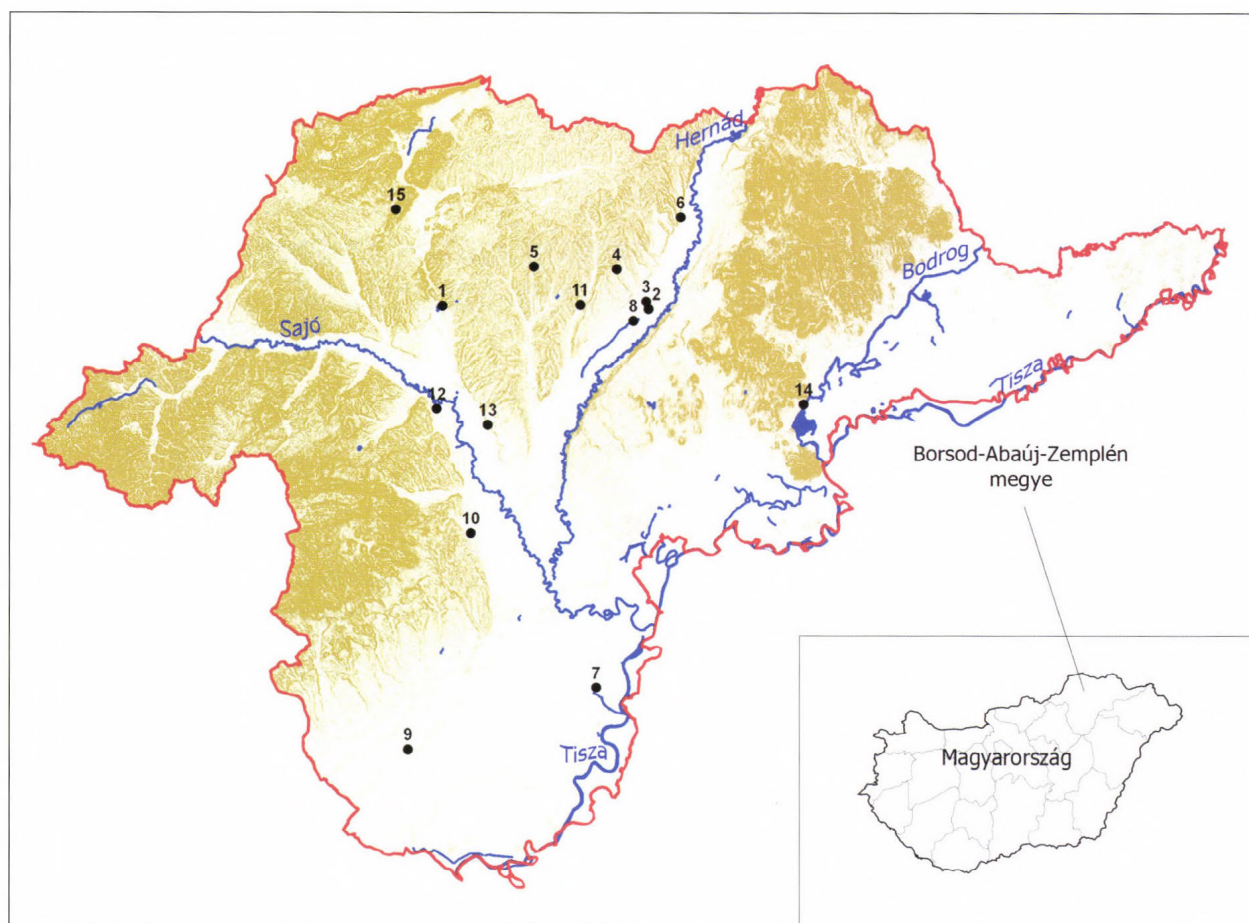
A szimbolikus jellel ellátott arcoss edények jellegzetes darabjai a Kárpát-medence ÉK-i részéről ismert középső neolitikus települések leletanyagának (KALICZ–MAKKAY 1972a, 13–15; 1977, 61–64; KALICZ–KOÓS 2000; RACZKY–ANDERS 2003, 158–166; CSENGERI 2011a). Egyre gyarapodó számuk, valamint az egyes feltárt településeken megfigyelt gyakoriságuk arra utal, hogy fontos szerepet tölthettek be a területen élt neolitikus közösségek mindennapjaiban. E „sarlómotívumos” arcoss edényeket a korábbiakban Kalicz Nándor és Makkay János (KALICZ–MAKKAY 1972a, 13–15; 1977, 61–64), Kalicz N. és Koós Judit (KALICZ–KOÓS 2000), illetve Raczky Pál és Anders Alexandra (RACZKY–ANDERS 2003) gyűjtötte össze, és elemezte. Munkáikban hét Borsod-Abaúj-Zemplén (a továbbiakban B.-A.-Z.) megyei lelőhelyről – Aggtelek-Baradla-barlang, Bodrogkeresztúr, Kenézlő-Fazekaszug, Mezőzombor-Temető, Miskolc-Tapolca-Várhegy, Sajószentpéter, Szendrő-Ördögáti-Csengő-barlang – származó 21 edényrészlet és töredék szerepel. Ezekhez járul két újabb darab Sajószentpéter-Kövecsesről (CSENGERI 2002, 1. sz. és 2. sz. töredék; 2003, 35–36),

22 pedig Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhelyről (CSENGERI 2011a).

Ezen szimbolikus jellel ellátott („északi”) arcoss edények jellemzőit, valamint a használatukhoz és földbe kerülésükhöz kapcsolódó megfigyeléseket/feltételezéseket a garadnai darabok kapcsán már részletesen elemeztem (CSENGERI 2011a). Jelen munkában a közöletlen B.-A.-Z. megyei leletek és lelőhelyeik bemutatására helyezem a hangsúlyt, illetve néhány olyan sajátosságot vizsgállok, melyeket a kutatás eddig másképpen értelmezett.

A LELŐHELYEK BEMUTATÁSA

Az ismertetésre kerülő 30 arcoss edény töredékei és egy bekarcolt emberábrázolásos darab 14 B.-A.-Z. megyei lelőhelyről származik (1. kép). A leletek nagy részére a PhD dolgozatomhoz (CSENGERI 2013a) végzett kutatómunka során, a megyei középső neolitikus lelőhelyek és leletanyagok adatbázisának készítésekor, anyaggyűjtés alkalmával figyeltem fel. Az elemzésben ezen kívül saját ásatási anyagok és az adatbázis lezárása óta előkerült töredékek is szerepelnek.

1. kép. A tanulmányban bemutatott újabb Borsod-Abaúj-Zemplén megyei arcos edények lelőhelyei és Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely elhelyezkedése

1. Edelény-Borsod-Derékegyháza, 2. Encs-Füged-Vízre járó, 2. lelőhely, 3. Encs-Kelecsény, 4. Fancsal-Fő út 49–50., 5. Felsővadász-Várdomb, 6. Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely, 7. Hejőkürt-LIDL logisztikai központ, 8. Hernádszentandrás-Csárda, 9. Mezőkeresztes-Cet-halom (M3-10. lelőhely), 10. Miskolc-ALDI 2, 11. Rásonysápberencs-Szőlő alja, 12. Sajószentpéter-Kövecses, 13. Sajóvámos-COOP, 14. Szegi-Ady Endre u. 4., 15. Szendrő-Ördögáti-Csengő-barlang

Fig. 1. Location of the sites of the face-decorated vessels of Borsod-Abaúj-Zemplén County shown in the study and of Garadna-Elkerülő, site No. 2

A legtöbb darab *Encs-Kelecsényen* került felszínre, mely a Hernád-völgy jelentős középső neolitikus települése lehetett (10 edény töredékei, 4–6. kép; 9. kép 5). A lelőhely kisebb részletének feltárását Wolf Mária és Simán Katalin végezte 1983-ban. Ennek során egy tűzhely „in situ” maradványait, valamint egy nagyméretű agyagkitermelő gödröt találtak rendkívül nagy mennyiségű, késői tiszadobi stílusú leletanyaggal (a leletek között *Spondylus* tárgyak is voltak; L. WOLF–SIMÁN 1984). Az arcábrázolásos leletek ebből az objektumból, valamint ásonyomokból származtak.

Öt arcábrázolásos töredék és egy bekarcolt emberábrázolásos darab *Szegi-Ady Endre u. 4. (Kakas-domb)* középső neolitikus településéről származik (7. kép 3, 5–9). A lelőhely jelenleg feltáratlan, területéről azonban ásatásnyi mennyiségű felszíni leletet ismerünk a tulajdonos és találó, Nagy József jóvoltából. Az első

helyszíni szemlét és az évek alatt összegyűjtött leletek beszállítását Hajdú Istvánnal végeztük 2010-ben (közöletlen).¹ Ezt követően 2012–2014-ben a Herman Ottó Múzeum (a továbbiakban HOM) munkatársaival, Hajdú Melinda, Horváth Antónia, Koós Judit, Miskolczi Melinda és Tóth Krisztián régészekkel, Galkó József, Gyárfási József, Honti Szabolcs, Nagy Zoltán és Páll Gergely technikusokkal, valamint Kalászdí György gyűjteménykezelővel három alkalommal jártunk a helyszínen (CSENGERI 2013b; HAJDÚ M. 2013, 110). 2014-ben a kert fedetlen részein és a hozzá ÉNy-ról kapcsolódó önkormányzati tulajdonú telek kis részletén geofizikai felmérést is végeztünk egy későbbi szondázó ásatás reményében (a felmérés

¹ HOM Régészeti Adattár (a továbbiakban HOM RégAd): 4763–10 dokumentum.

még közöletlen). A lelőhely a Bodrog Ny-i magaspartján helyezkedik el. A középső neolitikus alföldi vonaldiszes kerámia kultúrájának (a továbbiakban AVK) 1. fázisában, valamint a tiszadobi csoport és a bükki kultúra időszakában létezett itt település, ezen kívül késő neolitikus (HAJDÚ M. 2013, 110–117), kora rézkori (tiszapolgári kultúra), kora bronzkori (hatvani kultúra), késő kelta kori, császárkori germán, valamint 16–17. századi megtelepedésre utalnak a leletek.

A többi lelőhelyről jelenleg egy-egy arcós töredéket vagy arcós edény részletet ismerünk. *Encs-Füged-Vízre járó, 2. lelőhely* a hernád-völgyi Füged K-i határában, a Várdombtól 180 m-re KDK-re található. Egykor több oldalról vízfolyás határolta, ma tőle KDK-re helyezkedik el a Bársonyos-patak mesterséges medre. Leletbejelentés nyomán járta be Galkó J. 2012 októberében. 80 m x 150 m-es területen nagy mennyiségű középső neolitikus, késő rézkori (Baden) és császárkori germán leletanyagot gyűjtött (GALKÓ 2013). A domborzati viszonyok alapján a lelőhely feltételezett kiterjedése ÉK–DNy-i irányban 350 x 150 m. A középső neolitikus leletek a Tiszadob–Bükk átmenethez és a Bükk AB stílushoz köthetők. A *mezőzombori típusú* arcábrázolásos töredék a Galkó J. által 2014 januárjában végzett újabb gyűjtés anyagában található (7. kép 1).

Fancsal-Fő út 49–50. a csereháti község belterületén, a Fancsal-pataktól Ny-ra helyezkedik el (közöletlen). A lelőhelyről 2013 októberében szerzett tudomást Galkó J. egy helyi lakostól. A bejelentő a leletek egy részét a Fő út 49. sz. előtt új villanyoszlop helyének kiásásakor, míg másik felét a Fő út 50. sz. ház kertjében, illetve a környező kertekben gyűjtötte. A két leletanyag-részt a találó külön kezelte, így megállapítható, hogy a Fő út 49. sz. előtti anyag főleg a tiszadobi-bükki időszak leleteit tartalmazza, míg a Fő út 50. sz. anyagban több kora vagy középső rézkori kerámiatöredék, illetve néhány császárkori germán töredék is feltűnik. A fentiek egy nagyobb, több periódusú lelőhelyre utalnak, mely feltehetően É–D-i hosszirányban húzódik a község házai alatt, Ny felé pedig kiterjed a környező dombok oldalára is. A lelőhely nagysága jelenleg nem határozható meg. A kb. 160 db középső neolitikus töredék (Tiszadob–Bükk átmenet, Bükk AB, Bükk B stílusú) között található egy arcábrázolásos tál peremtöredéke (8. kép 3).

A szintén több korszakot felölelő *Hejőkürt-LIDL logisztikai központ (Hejő-part)* lelőhelyen 2005-ben végzett a HOM megelőző feltárást Koós Judit vezetésével (közöletlen). Az előkerült 2496 stratigráfiai egység közül előzetesen 239 telepjelenség és 45 temetkezés

köthető a középső neolitikumhoz, melyet a tiszadobi csoport kialakuló és korai időszaka képvisel. A két arcábrázolásos edényfogó közül az egyik egy neolitikus agyagkitermelőből (s376; 9. kép 2), míg a másik egy szarmata gödörből jutott napvilágra (s662; 9. kép 1).

Hernádszentandrás-Csárda lelőhely a Hernád-völgyi község ÉNy-i határában, a Füged és Hernádszentandrás közti műút és a Bársonyos-patak K-i oldalán található. Galkó J. fedezte fel 2010 októberében. Friss szántásban, kb. 70–80 m x 20–30 m-es területen középső neolitikus (Tiszadob–Bükk átmenet), késő neolitikus (CSENGERI 2013c; HAJDÚ M. 2013, 72–73) és rézkori töredékeket gyűjtött.² A lelőhely iránya K–Ny-i lehet, pontos kiterjedése nem ismert. Galkó J. 2012 januárjában újabb leleteket talált a területen (köztük a tiszadobi csoportéit), melyek között akad egy *mezőzombori típusú* arcós edény töredék (7. kép 2).

Mezőkeresztes-Cet-balom (M3-10. lelőhely) a dél-borsodi város DDK-i határában, a Lator-patak DNy-i partján, az M3-as autópálya nyomvonalán helyezkedik el (135+300–135+800 km szelvények). Az autópálya építését megelőző terepbejárások során találták a HOM régészei Révész László vezetésével 1992-ben. Területén 1993 őszén, valamint 1994 áprilisától szeptemberéig Wolf M. végzett feltárást. A 6000 m² ásási területen 264 objektum és 26 sír került elő, melyek középső neolitikus, késő rézkori (Boleráz), késő bronzkori (Gáva), kelta kori, szarmata kori és Árpád-kori településekhez, késő rézkori és szarmata kori temetőkhez tartoztak, továbbá középső neolitikus és hun kori sírok voltak (WOLF–SIMONYI 1995). A 15 középső neolitikus temetkezés közül öt Spondylus mellékleteket tartalmazott. A neolitikus leletanyagban AVK 3(?), korai tiszadobi, Tiszadob–Bükk átmenetet képviselő és szakálhádi stílusú töredékek találhatóak. A kevés objektum két fontos középső újkőkori megtelepedésre utal: egy valószínűleg az AVK-tól a bükki kultúra korai időszakáig folyamatosan tartó településre, illetve egy középső neolitikum végi, erőteljes bükki stílushatást mutató szakálhádi telepre. A nagyméretű arcós tál töredéke (8. kép 2), mely a VIII. kutatóárok-ból származik, a Tiszadob–Bükk átmenet stílusához kapcsolható.

Miskolc-ALDI 2 lelőhelyen, mely a város D-i szélén, a 3. sz. főút mentén található, Szolyák Péter és a szerző 2008-ban végzett régészeti megfigyelését követően 2009 őszén a szerző vezetésével folyt teljes felületű feltárást (SZOLYÁK–CSENGERI 2009; CSENGERI

² HOM RégAd: 5114–12 dokumentum.

2011b). Ennek során 5962 m² területen 319 régészeti jelenség került elő. A legkorábbi objektumok az AVK és a bükki kultúra házainak „in situ” és másodlagos omladécai, közepes méretű agyagkitermelő gödrök és szabályos alakú tárológödrök voltak. A neolitikus jelenségek mellett egy késő császárkori (4. századi) és egy Árpád-kori település részletét is megtaláltuk. Az arcos tál töredéke egy kisebb méretű bükki agyagkitermelő gödörből származik (s12; 9. kép 4).

A legújabb B.-A.-Z. megyei lelet 2014 tavaszán nyarán került napvilágra a csereháti *Rásonysápberencs-Szőlő alja* lelőhelyen, melynek régészeti megfigyelését és feltárását a „Rásonysápberencsi záportároló építése a Vasonca-patakon” beruházáshoz kapcsolódóan végeztük a HOM munkatársaival (ásatásvezetők: Horváth Antónia, Hajdú Melinda és a szerző). A patok partján húzódó domb területén és annak aljában elhelyezkedő több periódusú lelőhelyen 10254 m² régészeti pozitív területen 923 stratigráfiai egységet tártunk fel, köztük 164 középső neolitikus jelenséggel. Az adatok arra utalnak, hogy egy hosszabb életű neolitikus település létezett itt, mely átívelt a tiszadobi és bükki stílusok használatának idején. A településhez 6 sír tartozik, melyek közül az egyik oszlopszerkezetes. A *mezőzombori* típusú arcoss edény töredékei az s346 agyagkitermelőből és az abban megfogott s583 leletkoncentrációból származnak (2. kép).

Sajóvamos-COOP (Dózsa Gy. u. 2.) lelőhely a Sajó-Hernád-síkon elhelyezkedő község belterületén, a katolikus templomtól DK-re található. A COOP áruháza bővítését megelőzően, az alapozási árkok feltárása alkalmával került elő, melyet 2010 nyarán végzett Szörényi Gábor András (SZÖRENYI 2011). Az ásás során középkori/kora újkori telepjelenségek és újkori égésnyomok mellett egy neolitikus jelenséget is találtak a telek Ny-i sarkában. Maga a középső neolitikus település valószínűleg a feltárási területtől É-ra és Ny-ra található, kiterjedése nem ismert. A középkorban egy kút kiásásával (s18) átvágták az újkőkori agyagkitermelő gödröt (s22, s27), mely a Tiszadob-Bükk átmenet stílusának leleteit, köztük egy kisméretű, arcábrázolásos csésze/bomba formájú edény töredékét is tartalmazta (7. kép 4).

Két további töredék régóta ismert B.-A.-Z. megyei lelőhelyekről származik, az adott darabokat azonban még nem közölték: *Szendrő-Ördögáti-Csengő-barlangból* (*Varbóc-Ördögát-hyuk*) egy hengeres nyakú, gömbtestű, feltehetően kiöntőcsöves arcoss edény töredéke (8. kép 4), míg *Felsővadász-Várdomb* (XIII.

szelvény, 2. ásónyom) egy arcábrázolásos finomkerámia tál pereme (8. kép 1).³

Három olyan, korábban már publikált darab is bemutatásra kerül, melyek egy ismert és jelentős B.-A.-Z. megyei neolitikus településen kerültek elő, arcoss edényekhez való tartozásukat azonban eddig nem említették: *Edelény-Borsod-Derékegyházáról* két hengeres nyakú, gömbtestű, feltehetően kiöntőcsöves edény töredéke (3. kép 1–2) és egy nagyméretű tárolóedény darabja (3. kép 3).⁴

A *Sajószentpéter-Kövecses* bükki településén napvilágot látott két kiöntőcsöves arcoss edény és egy „sarlómotívum” nélküli arcábrázolásos tárolóedény darabjait már több alkalommal elemeztem (CSENGERI 2002; 2003, 35–37 és 4. kép 1–3). A leletanyag PhD kutatáshoz kapcsolódó teljes feldolgozása során egy újabb, ezúttal finomkerámia tálhoz tartozó arcoss töredéket találtam, mely a lelőhelyek számát nem, de a töredékek számát tovább bővítette (9. kép 3; 17. objektum; CSENGERI 2013a, 121: 3. sz. töredék, 123–133, LXIV. t. 3).

Az arcoss edények és az emberábrázolásos töredék leírása

1. Edelény-Borsod-Derékegyháza (3. kép 1; TOMPA 1929, XV. t. 14; HOM vagy MNM). Feltehetően hengeres nyakú, gömbtestű, kiöntőcsöves edényből származó vékonyfalú, lekerekített peremű töredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Mérete nem ismert. Az arc jobb oldali része maradt ránk a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészének jobb oldali, sűrűn bekarcolt vonalakkal felépülő, fekvő V-alakú tagjával, valamint a középső, aszimmetrikus, sarló alakú jelrész kis darabjával. A „sarló” valószínűleg az arc bal oldaláról indult. A díszítés többi része a közölt fénykép alapján nem értelmezhető. Előfordulhat, hogy a 2. sz. töredékkel egy edényből származik.

³ Ez utóbbi lelet a bükki település még feldolgozatlan részéből származik (XII–XVI. szelvények anyaga). Az I–XI. szelvények anyagával szakdolgozat keretében foglalkoztam (ld. CSENGERI 2000; 2001; 2004, 46–52). Ebben az anyagrészben található egy késői szakálhádi típusú arcoss edény töredéke (CSENGERI 2000, 61 és I. t. 1a–b; 2001, 98 és VII. t. 1; 2004, 51 és 19. kép 1). A lelőhelyen esetleg késő neolitikus megtelepedéssel is számolhatunk, így ezen arcoss töredék középső neolitikumhoz tartozása bizonytalan.

⁴ A leletek valószínűleg a HOM és/vagy a Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban MNM) gyűjteményeiben találhatóak, egyelőre azonban nem sikerült rájuk bukkanni, ezért a közölt képek az eredeti publikációkból származnak (TOMPA 1929; KÖREK–PATAY 1958). Két további, közöletlen arcoss edény ismert Aggtelek-Baradla-barlangból, melyek azonban nem szerepelnek jelen munkában, mivel feldolgozásukat Rezi Kató Gábor végzi (MNM lt.sz.: 84.8.32., illetve egy Szenthe István által az 1990-es években gyűjtött, leltározatlan darab).

2. Edelény-Borsod-Derékegyháza (3. kép 2; TOMPA 1929, XV. t. 10; HOM vagy MNM). Feltehetően hengeres nyakú, gömbtestű, kiöntőcsöves edényből származó vékonyfalú nyaktöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Mérete nem ismert.

Az arc közepének alsó része maradt meg a T-alakú szájabrázolóval, valamint az arcot lezáró vízszintes cikkcakk-vonallal és az ez alatti sűrűn bekarcolt, ferde vonaldísszel. A díszítés többi része a közölt fénykép alapján nem értelmezhető. Előfordulhat, hogy az 1. sz. töredékkel egy edényből származik.

3. Edelény-Borsod-Derékegyháza (3. kép 3; KÖREK–PATAY 1958, XIV. t. 10; HOM vagy MNM). Valószínűleg nagyméretű tárolóedényből származó vastag falú(?) oldaltöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Mérete nem ismert.

Az arc jobb oldali széle maradt ránk, feltehetően a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészének jobb oldali tagjával, mely 4 ritkán bekarcolt vonalból épül fel, illetve a keretező kettős téglalapsorral. Ez utóbbit bekarcolt párhuzamos vonalak vízszintes felosztásával alakították ki. A díszítés többi része a közölt fénykép alapján nem értelmezhető.

4. Encs-Füged-Vízre járó, 2. lelőhely (7. kép 1; felszíni lelet; HOM, leltározatlan anyag). *Mezőzombori típusú*, kissé kihajló nyakú, közepes méretű edényből származó, finom, iszapolt, homokos anyagú, világosszürke maggal rendelkező, barna bevonatos, durvább felületű, közepes falvastagságú, elhegyesedő végű peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. A töredék külső felületén kisebb lyukak találhatók, melyek valószínűleg kiegészítő anyag helyét jelölik. Méret: 5,8 cm x 7,5 cm, Szá: kb. 16,5 cm, V: 0,7 cm.

Az arc jobb oldali széle maradt fenn, mely alapján megállapítható, hogy fordított háromszög alakú volt, és plasztikusan kiemelkedett az edény síkjából. Az arcot kiemelkedő borda keretezi. Az arc szélén megfigyelhető a szimbolikus jel szimmetrikus jelrész, mely fordított U-alakú, és három ritkán bekarcolt vonalból alakították ki. Az arc külső oldalán, a jobb felső sarokban plasztikusan, realiztikusan ábrázolták a fület is. Az arcot téglalapok helyett két ferde, párhuzamosan bekarcolt vonal kíséri.

5. Encs-Kelecsény (4. kép 1–3; I. szelvény, 2–3. ábrányom és 3. ábrányom; HOM, leltározatlan anyag). Gömbös testű, közepes falvastagságú, finom, iszapolt, homokos anyagú, szürke színű, világosbarna bevonatos csészéből származó perem- és oldaltöredékek. A lekerekített perem alatt kettős bekarcolt cikkcakk-vonal fut körbe, az edény testét vízszintesen és függőlegesen mezőkre osztott díszítés borítja, mely teljes egészében nem rekonstruálható. A mezők többségét sűrűn bekarcolt, kettős koncentrikus körök tölthették ki, egy esetben ritkás

meander mintával kombinálva (4. kép 2). Méret: Szá: kb. 14 cm; peremtöredék (4. kép 1) – 4,9 cm x 4,5 cm, V: 0,6 cm; perem- és oldaltöredékek (4. kép 2; ragasztott) – 10,2 cm x 5,1 cm, V: 0,6 cm; oldaltöredékek (4. kép 3; ragasztott) – 8,6 cm x 5,9 cm, V: 0,9 cm.

Az arcból annak jobb oldali széle maradt meg a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészletével és a keretező ferde téglalapsorral, melyet két párhuzamos vonal közötti osztásokkal alakítottak ki. Az arcot alulról cikkcakk-vonal zárja le (4. kép 1).

Az edény „hátán” jól kivehető az ívelt „kettős szalag motívum” (4. kép 2). E szalagok „párhuzamos” vonalakból állnak, melyeket sűrű, függőleges vonalkázás tölt ki. A többi részlet a szokásostól eltérő módon aszimmetrikus: bal oldalon vonalak közötti osztásokból létrehozott téglalapsor, míg jobb oldalt függőlegesen elhelyezett, különálló téglalapok sora és két függőleges párhuzamos keretezi a motívumot. A kettős szalag felett is különálló téglalapok ferde sora látható.

6. Encs-Kelecsény (5. kép 3; I. szelvény, 3. ábrányom; HOM, leltározatlan anyag). Bomba formájú, közepes falvastagságú, finom, iszapolt, homokos anyagú, világos vörösesbarnára égett felületű edény nagyobb részlete (oldal- és aljtöredékei), melyeket ritkán bekarcolt meander minta és három vonalból kialakított szögletes vonalkötegek kombinációjából álló díszítés borít. Az edény pereme hiányzik, a fenékhez közeli díszítés kettős, ívelt vonalsor. Méret: 9,5 cm x 10,1 cm (ragasztott), Fá: 5 cm, V: 0,4–1 cm.

Az arcon nem ábrázolták sem a szemet, sem a száját. A „sarlómotívum” középső, aszimmetrikus, kettéágazó „sarló” része három bekarcolt vonalból áll, mint ahogy a jel szélső, szimmetrikus jelrész is, mely fordított U-alakú díszítés az arc bal oldalán. A bal oldali keretező motívum kettős téglalapsor, melyet függőleges bekarcolt vonalak közötti vízszintes osztásokkal alakították ki. Az arcot alulról cikkcakk-vonal zárja le.

7. Encs-Kelecsény (5. kép 2; I. szelvény, 3. ábrányom; HOM, leltározatlan anyag). Bomba formájú, vékonyfalú, finom, iszapolt, homokos anyagú, sötétszürkére égetett, kívül világos szürkésbarna bevonattal ellátott, fényezett felületű edény elvékonyodó, lekerekített peremtöredéke, mely enyhén S-profilú. A fő díszítésből csak ritkán bekarcolt, ívelt, párhuzamosan futó 4 vonal kis részlete figyelhető meg. Méret: 3,8 cm x 4,8 cm, Szá: 10 cm, V: 0,3 cm.

Az arcból a szimbolikus jel szélső, szimmetrikus része maradt meg az arc jobb oldalán, melyet 3 vonalból alakították ki. A töredék másik szélén valószínűleg a középső, aszimmetrikus „sarló” kis részlete látható. Az arcon nem ábrázolták sem a szemet, sem a száját. Az arc feletti részen az edény pereme finoman bevagdalt. Az arcot alulról cikkcakk-vonal zárja, alatta bekarcolt, párhuzamos, függőleges cikkcakk-vonalszakaszokkal.

8. Encs-Kelecsény (6. kép 2; I. szelvény, 2–3. ásonyom; HOM, leltározatlan anyag). Feltehetően félgömb alakú tálból származó, finom, iszapolt, homokos anyagú, de apró növényi részekkel is soványított, 0,5 cm falvastagságú, sötétszürke anyagú, világosbarna bevonatos, egyenesen levágott peremű töredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 5 cm x 4,7 cm, Szá: 29 cm, V: 0,5 cm.
- Az arcábrázolásból feltehetően a szimbolikus jel középső, aszimmetrikus, kettéágazó, sarló alakú jelrészének kis részlete maradt meg. A „sarló” nem az arc jobb, hanem a bal oldaláról indulhatott. A motívumrészlet 3–4 ritkásan bekarcolt vonalból épül fel. A perem bevagdalt, ami megerősíti, hogy arcrészeletről van szó.
9. Encs-Kelecsény (5. kép 1; IV. szelvény, 2. objektum; HOM, leltározatlan anyag). Feltehetően kihajló peremű, palack alakú edényből, esetleg mély csészéből származó kihajló peremű, finom, iszapolt, homokos anyagú, világosszürke maggal rendelkező, világosszürke bevonatos, fényezett felületű, 0,5 cm falvastagságú töredék. Az edény fő díszítéséből mindössze 3 ívelt, párhuzamosan futó, ritkásan bekarcolt vonalrészlet maradt meg. A perem belső oldala is díszített, ritkásan bekarcolt, háromsoros hullámvonal-köteggel. Méret: 3,8 x 4,2 cm, Szá: nem rekonstruálható, V: 0,5 cm.
- Az arc jobb oldala maradt fenn, a 4 ritkásan bekarcolt vonalból felépülő, fekvő V-alakú szimmetrikus jelrészszel, valamint az abból kiinduló középső, aszimmetrikus „sarló” szintén 4 vonalból álló darabjával. A kettéágazás itt csak jelzészerű. A szemet nem ábrázolták. A peremen a szimmetrikus jelrészletről indulva erőteljes, mély bevagdaltak figyelhetők meg, ami megerősíti, hogy arcrészeletről van szó.
10. Encs-Kelecsény (6. kép 4; IV. szelvény, 2. objektum; HOM, leltározatlan anyag). Hengeres nyakú, feltehetően közepes méretű tárolóedényből származó durvább, pelyvával soványított anyagú, sötétszürke maggal rendelkező, barna bevonatos, közepes falvastagságú, enyhén kihajló végű, egyenesen levágott peremtöredék. A töredéken csak az arc részlete figyelhető meg. Méret: 5,6 x 4,6 cm, Szá: kb. 20 cm, V: 0,7–0,8 cm.
- Az arc különleges kidolgozása. Nagyméretű, benyomott körrel ábrázolták a szemet, míg az orrot plasztikusan formálták meg. Alatta függőleges bevágásokkal a két orrlyukat is jelölték. A szem és orr felett 3–4 ritkásan bekarcolt vonalból kialakított kettéágazó, aszimmetrikus „sarló” látható. Az arc jobb szélén ehhez kapcsolódik az oldalsó szimmetrikus jelrész kis darabja. Az arc felett a perem benyomkodott díszű.
11. Encs-Kelecsény (6. kép 3; IV. szelvény, 4. ásonyom; HOM, leltározatlan anyag). Fordított csonkakúpos tálból származó, durvább, pelyvával soványított anyagú, szürke maggal rendelkező, barna bevonatos, közepes falvastagságú – vastag falú, egyenesen levágott peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 6,4 cm x 6,8 cm, Szá: kb. 30 cm, V: 0,8–1,1 cm.
- Az arcon nem ábrázolták a szemeket, az orrot viszont plasztikusan, realiztikusan formálták meg. A szimbolikus jel középső, aszimmetrikus, sarló alakú, kettéágazó része maradt meg, melyet 2–3 ritkásan bekarcolt vonalból alakítottak ki.
12. Encs-Kelecsény (6. kép 1; IV. szelvény, 4. ásonyom; HOM, leltározatlan anyag). *Mezősombori típusú*, kissé kihajló nyakú, közepes méretű edényből származó, finom, iszapolt, homokos anyagú, világosszürke maggal rendelkező, világosszürke bevonatos, fényezett felületű, közepes falvastagságú, egyenesen levágott peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 4,9 cm x 6 cm, Szá: kb. 16 cm, V: 0,5–0,7 cm.
- Az arc bal oldali széle maradt meg, mely alapján megállapítható, hogy fordított háromszög alakú volt, és plasztikusan kiemelkedett az edény síkjából. A kiemelkedő peremet végig apró bevagdaltak kísérik. Az arc szélén a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészre található, mely itt fordított U-alakú, és 3 ritkásan bekarcolt vonalból alakították ki. Az arc bal felső sarka átfúrt. A kiemelkedő arcot kívülről kettős, ferde téglalapsor keretezi, melyet párhuzamos vonalak közötti osztásokkal hoztak létre.
13. Encs-Kelecsény (6. kép 5; IV. szelvény, 4. ásonyom; HOM, leltározatlan anyag). Közepes méretű, durvább, pelyvás anyagú, közepes falvastagságú, sötétszürke maggal rendelkező, kívül-belül barna bevonatos oldal-töredékek, melyeken csak az arc részlete figyelhető meg. Méret: 12,6 cm x 5,6 cm (ragasztott), V: 0,7–0,8 cm.
- Az arc jobb oldali keretezése, a ferde, kettős téglalapsor maradt fenn, melyet különálló téglalapok bekarcolásával alakítottak ki. Az arc alsó részén valószínűleg a T-alakú száj függőleges vonalrészre látható. Az arcot alulról cikkcakk-vonal zárja le, mely alatt ritkásan bekarcolt sűrű, ferde vonaldísz található.
14. Encs-Kelecsény (9. kép 5; I/III. szelvények közti tanúfal, 1–3. ásonyom; HOM, leltározatlan anyag). Perem alatt lyuk soros, széles szájú, közepes méretű edényből származó durva, pelyvás anyagú, közepes falvastagságú, sötétszürke maggal rendelkező, kívül-belül világosbarna bevonatos, bevagdalt (?) peremtöredék, melyen csak az arc részlete figyelhető meg. Méret: 4,9 cm x 4,9 cm, V: 0,9 cm.
- Az arcból annak középső része maradt fenn a két bekarcolt szemmel, a nagyméretű, plasztikus orral, melyen bemélyítésekkel az orrlyukakat is jelölték, valamint a szimbolikus jel jobb szélső jelrészének részletével, illetve a jobbról induló, az orr felett kettéágazó „sarlóval”. A díszítést ritkás vonalakkal karcolták be. A jobb oldali jelrész valószínűleg fekvő V-alakú, legalább 4 vonalból kialakított, míg a „sarló” 2–3 vonallal bekarcolt.

15. Fancsal-Fő út 49–50. (8. kép 3; felszíni lelet; HOM, leltározatlan anyag). Félgömb alakú finomkerámia tálból származó, iszapolt, homokos anyagú, sötétszürke színű, feltehetően barna bevonattal ellátott, simított felületű, közepes falvastagságú – vékonyfalú, lekerekített peremű, majd kissé vízszintesre nyomkodott peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 4,9 cm x 6,2 cm, Szá: nem rekonstruálható, V: 0,7–0,4 cm. Az arc jobb oldali széle maradt meg a szimbolikus jel szimmetrikus jelfrészével, melyet 5–6 ritkán bekarcolt vonalból hoztak létre. Az arcot oldalról kettős téglalap-sort imitáló, két-két ferde, párhuzamos vonalszakasz, illetve az ezt kívülről kísérő 5 ferde, párhuzamos, ritkán bekarcolt vonal keretezi. Az egész arcábrázolás perem alatti díszítésként jelenik meg, melyet alulról és felülről is két-két párhuzamos, vízszintes vonal zár mezőbe. Az arc feletti részen, közvetlenül a perem alatt függőleges, rövid bevagdálások futnak.
16. Felsővadász-Várdomb (8. kép 1; XIII. szelvény, 3. ásonyom; HOM, leltározatlan anyag). Feltehetően gömbszelet alakú tálból származó, vékonyfalú, finom, iszapolt, homokos anyagú, sötétszürkére égetett, simított, belül fényezett felületű, lekerekített, de kissé vízszintesre nyomkodott peremű töredék. Perem alatti díszítése fordított „S”-ek sorából áll, melyek 3–3 párhuzamosan futó vonalkából épülnek fel. A töredéken csak az arc részlete figyelhető meg. Méret: 5 cm x 4,2 cm, Szá: kb. 20 cm, V: 0,4–0,3 cm. Az arcból annak jobb oldali része maradt fenn a szimbolikus jel szimmetrikus jelfrészével, melyet itt sűrűn egymás mellé karcolt, vékony vonalakkal alakítottak ki (7–10–14 vonal). A jelfrész fordított U-alakú, esetleg fekvő V-formájú. Ehhez kapcsolódik a középső, aszimmetrikus, sarló alakú jelfrész, mely kettéágazó, és 6 vonalból hozták létre. Az arcon nem ábrázolták a szemeket és az orrot. Feltehetően az arc jobb oldali keretezéséből származik a sűrű, fekvő V-alakú díszítés. Az arcot felülről 1–3 finom hullámvonal választja el a perem alatti díszítéstől.
17. Hejőkürt-LIDL logisztikai központ (9. kép 2; s376 agyagkitermelő DK-i vége; HOM leltározatlan anyag). Feltehetően hengeres nyakú, gömbös testű, nagyobb méretű házi edényből származó hengeres álköntőcső, mely fordított háromszög alakú emberfejen végződik. Anyaga pelyvás, homokos, világosszürkére égetett, felületén világosbarna-vörösesbarna, kopott bevonattal. A kiöntőcsővön két durván bekarcolt vonal fut körbe, egymástól nagyobb távolságban. A darab kiképzése és díszítése szinte teljesen megegyezik a 18. sz. hejőkürti töredékével. H: 7,4 cm, átmérő: 3,5 cm x 4,2 cm, arc magassága: 5 cm, legnagyobb szélessége: 4,5 cm. Az arc fordított háromszög alakú, mindkét felső sarkán átfúrt. A két átfúrás bekarcolt vízszintes vonal köti össze, melynek közepénél három ferde, párhuzamos, alul összekötött vonalszakaszból álló díszítés látható. Ez a sarló alakú szimbolikus jel leegyszerűsített ábrázolása lehet. Mindkét lyuk két oldalán egy-egy függőleges vonalszakasz, melyeket alul egy rövid vonalszakasz köt össze. Ezek talán a szimbolikus jel szélső, szimmetrikusan elhelyezett jelfrészének leegyszerűsített ábrázolásai. Az arc alsó sarkában T-alakú szájaábrázolás.
18. Hejőkürt-LIDL logisztikai központ (9. kép 1; s662 szarmata gödör; HOM leltározatlan anyag). Feltehetően hengeres nyakú, gömbös testű, nagyobb méretű házi edényből származó hengeres álköntőcső, mely fordított háromszög alakú emberfejen végződik. Anyaga pelyvás, homokos, szürke, keményre égetett, felületén világosbarna, fényezett felületű bevonattal. A kiöntőcsővön két durván, mélyen bekarcolt vonal fut körbe, egymástól nagyobb távolságban. A darab kiképzése és díszítése szinte teljesen megegyezik a 17. sz. hejőkürti töredékével. H: 5,9 cm, átmérő: 3,5 cm x 4 cm, arc magassága: 4,4 cm, legnagyobb szélessége: 4,5 cm. Az arc fordított háromszög alakú, mindkét felső sarkán átfúrt. A két átfúrás mélyen bekarcolt vízszintes vonal köti össze, melynek közepénél három ferde, párhuzamos, alul összekötött vonalszakaszból álló díszítés látható. Ez a sarló alakú szimbolikus jel leegyszerűsített ábrázolása lehet. Mindkét lyuk két oldalán egy-egy függőleges vonalszakasz, melyeket alul egy rövid vonalszakasz köt össze. Ezek talán a szimbolikus jel szélső, szimmetrikusan elhelyezett jelfrészének leegyszerűsített ábrázolásai. Az arc alsó sarkában T-alakú szájaábrázolás.
19. Hernádszentandrás-Csárda (7. kép 2; felszíni lelet; HOM, leltározatlan anyag). *Mezőzombori típusú*, de annál nagyobb méretű, kissé kihajló nyakú tárolóedényből származó, durva, pelyvás és homokos anyagú, sötétszürke maggal rendelkező, kívül narancsszínűre, belül barnára égett, bevonatos, közepes falvastagságú – vastag falú, egyenesen levágott peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 5,2 cm x 6,5 cm, Szá: 24 cm, V: 0,9–1 cm. Az arc bal oldali széle maradt fenn, mely alapján megállapítható, hogy fordított háromszög alakú volt, és plasztikusan kiemelkedett az edény síkjából. Az arcot kiemelkedő borda keretezi. Az arc szélén a szimbolikus jel fordított U-alakú, szimmetrikus jelfrészét 3 ritkán bekarcolt vonalból alakították ki. Az arc bal felső sarkában átfúrás (valójában csak imitáció). Az arcot téglalapok helyett két vagy három ferde, párhuzamosan bekarcolt vonal kíséri.
20. Mezőkeresztes-Cet-halom (M3-10. lelőhely; 8. kép 2; VIII. kutatóárok, 10–20 m között, 0–80 cm közti mélységből; HOM, leltározatlan anyag). Félgömb alakú tálból

származó, közepes falvastagságú, finom, iszapolt, homokos anyagú, szürke maggal rendelkező, keményre égett, belső oldalán sötétszürke, fényezett felületű, kívül simított, sötétszürke-barna, foltosra égetett, lekerekített peremű töredék és oldaltöredék. A perem alatti díszítés két-két vízszintes vonal közötti mezőben 2–4 ferde vonal és egymást keresztező ferde vonalak ismétlődő sora. Az arcot a díszítő háromszög belsejében képezték ki, melyet 5 ritkásan bekarcolt vonal fog közre. Az edény fő díszítéséből 6 ritkásan bekarcolt párhuzamos vonalból álló egyenes vonalköteg-részlet maradt meg. Méret: 9,5 cm x 13,8 cm (ragasztott), Szá: kb. 22 cm, V: 0,7–0,8 cm.

A teljes arcábrázolás fennmaradt. A szemet és az orrot nem jelölték, a száj T-alakban kiképzett. A szimbolikus jel: az arc két szélén egy-egy szimmetrikus jelrész, melyek fordított U-alakúak és 3 ritkásan bekarcolt vonalból épülnek fel, valamint középen az aszimmetrikus „sarló”, mely szintén 3 vonalból kialakított, vége kettéágazó. Az arcot alulról cikkcakk-vonal zárja le, mely alatt függőleges cikkcakk-vonalszakaszok találhatók.

21. Miskolc-ALDI 2 (9. kép 4; s12 gödör; HOM, leltározatlan anyag; említés: CSENGERI 2011a, 76). Finomkerámia csészéből/tálból származó, vékonyfalú, finom, iszapolt, homokos, világosszürke-barna foltos anyagú, lekerekített peremtöredék, belsején fényezett, barna bevonat maradványával. Perem alatti díszítése benyomott pontok három vízszintes sora, melyet alulról két hullámvonal zár le. Belső felületén, a perem alatt koncentrikus körökből álló két díszítés-sor, ahol a körök 3-3 vonalból épülnek fel. A töredéken az arc részlete is megfigyelhető. Méret: 4,5 cm x 4,5 cm, V: 0,4–0,2 cm.

Az arcból annak középső része maradt fenn a két beszúrkált szemmel, a bekarcolással és beszúrkálásokkal kialakított T-alakú szájjal, valamint a szimbolikus jel jobb szélső jelrészének darabjával, illetve a jobbról induló, kettéágazó „sarlóval”. A díszítést ritkás, de szabályos vonalakkal karcolták be. A jobb oldali jelrész valószínűleg fekvő V-alakú, legalább 4 vonalból kialakított, míg a „sarló” 2–4 vonallal bekarcolt. Az arcot alulról cikkcakk-vonal zárja le.

22. Rásonysápberencs-Szőlő alja (2. kép; s346 agyagkitermelő, s583 leletsűrűsödés; HOM, leltározatlan anyag).⁵ *Mezőőzombori típusú*, de annál nagyobb méretű tárolóedény, mely durva, pelyvás anyagú, sötétszürke maggal rendelkező, világosbarna bevonatos, közepes falvastagságú – vastag falú. Az edény fő díszítését két ritkásan egymás mellé karcolt vonalból álló szögletes, meanderszerű minta adja, mellyel a függőlegesen elválasztott mezőket töltötték ki. A teljes arc megmaradt. Az edény méretei egyelőre nem rekonstruálhatók, V: 0,6–1,3 cm.

Az arc fordított háromszög alakú, plasztikusan kiemelkedik az edény síkjából. Két vízszintesen elhelyezett csepp alakú mélyedés jelzi a szemeket, míg az orrot plasztikusan, realiztikusan képezték ki. Az orr alatt a két orrlyukat is ábrázolták függőleges, rövid bekarcolásokkal. Az arc alján rövid, T-alakú, bekarcolt száj. A teljes szimbolikus jel megfigyelhető: az arc két szélén egy-egy szimmetrikus jelrész, melyek fekvő V-alakúak és 3 ritkásan bekarcolt vonalból épülnek fel, valamint középen az aszimmetrikus „sarló”, mely a jobb oldali fekvő „V”-ből indul, és szintén 3 vonalból kialakított. A vége az orr fölött kettéágazó. Az arc bal felső sarka átfúrt, az átfúrás azonban sérült. A plasztikus arcot kettős, ferde téglalapsor keretezi, melyek különálló, bekarcolt téglalapokból épülnek fel. Az arc alatt a díszítés viszonylag sűrű, függőleges meander.

23. Sajóvamos-COOP (7. kép 4; s27; HOM, leltári szám: 2013.16.27.951). Feltehetően csészéből vagy bomba formájú edényből származó, vékonyfalú, finom, iszapolt, homokos anyagú, világosszürke-sötétszürke színű, kopott felületű oldaltöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 4 cm x 4,5 cm, V: 0,2–0,3 cm.

Az arc jobb oldali része maradt meg a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészével, mely fekvő V-alakú, és 4 ritkásan bekarcolt, finom, vékony vonalból alakították ki. Ehhez kapcsolódik a jobb oldalról induló, aszimmetrikus, sarló alakú jelrész, mely szintén 4 vonalból épül fel. Egy kis szögletes vonalrészletből feltételezhető, hogy a „sarló” kettéágazó volt. A szem bekarcolt, rövid, vízszintes vonal, míg a száját téglalap alakú bekarcolás mutatja (feltehetően T-alakban folytatódott tovább). Az orrot nem ábrázolták.

24. Sajószentpéter-Kövecses (9. kép 3; 17. objektum; HOM, leltári szám: 2008.7.22.3.; CSENGERI 2013a, 121: 3. sz. töredék, 123–133, LXIV. t. 3). Finomkerámia tálból/csészéből származó, finom, iszapolt anyagú, sötétszürke színű, 0,5 cm falvastagságú, bevagdallással díszített peremtöredék. Méret: 2,9 cm x 3 cm, V: 0,5 cm.

A töredék egyik szélén egy 3 vonalból álló, fordított „U” alakú jelrészlet látható, mely valószínűleg a szimmetrikus jelrészlet jobb oldali tagja, míg a másik szélén egy hasonló jelrészlet darabja, mely talán egy nem szokványos „sarló” töredéke. A kettő között hosszukás bevagdallásokból kiképzett vízszintes vonalszakasz, mely feltehetően a jobb oldali szemet ábrázolja. A perem bevagdallása megerősíti, hogy arcábrázolásról lehet szó.

25. Szegi-Ady Endre u. 4. (7. kép 3; felszíni lelet, 2012.01.19.; HOM, leltározatlan anyag). *Mezőőzombori típusú*, kissé szűkülő nyakú, közepes méretű edényből származó, durvább, pelyvás anyagú, fekete maggal rendelkező, kívül vörösesbarna, belül barna bevonatos, kívül-belül fényezett felületű, közepes falvastagságú, egyenesen levágott peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető

⁵ A leletanyag még tisztítás és restaurálás alatt áll, így a teljes edény nem rekonstruálható.

meg rajta. Méret: 4,9 cm x 5,1 cm, Szá: kb. 20 cm, V: 0,5–0,8 cm.

Az arc bal oldali széle maradt fenn, mely alapján megállapítható, hogy fordított háromszög alakú volt, és plasztikusan kiemelkedett az edény síkjából. Az arc szélén a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészére látható, mely valószínűleg fordított U-alakú volt, és 3 ritkásan bekarcolt vonalból alakították ki. Az arc bal felső sarkában átfűrés. Az arcot téglalapok helyett (legalább) 3 ferde, párhuzamosan bekarcolt vonal kíséri (esetleg fekvő V-alakú).

26. Szegi-Ady Endre u. 4. (7. kép 5; felszíni lelet, 2010.03.30.; HOM, leltározatlan anyag). Mélyebb finomkerámia csészéből származó, különleges töredék. Iszapolt, kissé homokos anyagú, sötétszürke színű, kívül barna bevonatos, simított felületű, belül szürke, simított-fényezett felületű, vékonyfalú, lekerekített, majd vízszintesen elnyomkodott peremű töredék. Perem alatti díszítése vízszintes, bekarcolt cikkcakk-vonal, alatta emberábrázolás figyelhető meg. Méret: 3,1 cm x 4,5 cm, Szá: nem rekonstruálható, V: 0,3 cm.

Az emberalak finom, vékony, bekarcolt vonalakkal épül fel. A feltartott kezek kétágú villa formájúak, egy vonalból alakították ki őket, míg a törzs 4 párhuzamos, függőleges vonalból áll. A lábak térdben behajlítottak, két vonalból hozták létre őket. A fejet nem ábrázolták. A láb végéből újabb díszítés indul ki, mely azonban nem értelmezhető.

27. Szegi-Ady Endre u. 4. (7. kép 6; felszíni lelet, 2010.03.30.; HOM, leltározatlan anyag). Közepes méretű házi edényből származó, durva, pelyvás és homokos anyagú, fekete maggal rendelkező, kívül-belül barna bevonatos, közepes falvastagságú, egyenesen levágott peremtöredék. Csak az arc figyelhető meg rajta. Méret: 4,1 cm x 3,7 cm, Szá: nem rekonstruálható, V: 0,7 cm.

Díszítése szimbolikus jel nélküli arcábrázolás, mely íves, egybefüggő, plasztikus szemöldökből és az ehhez kapcsolódó, szintén plasztikus, realiztikus orrból áll.

28. Szegi-Ady Endre u. 4. (7. kép 7; felszíni lelet, 2012.01.19.; HOM, leltározatlan anyag). Feltehetően *mezőzombori típusú* arcós edényből származó, igen kisméretű oldal-töredék, mely durvább, pelyvás anyagú, fekete maggal rendelkező, kívül-belül világosbarnára égetett, közepes falvastagságú. Méret: 2,1 cm x 5 cm, V: 0,9–0,7 cm.

Az arc feltehetően fordított háromszög alakú volt, és plasztikusan kiemelkedett az edény síkjából. Az arc kiemelkedő peremére merőlegesen rövid, mély, sűrűn bekarcolt vonalak láthatók.

29. Szegi-Ady Endre u. 4. (7. kép 8; felszíni lelet, 2012.01.19.; HOM, leltározatlan anyag). Finomkerámia edényből származó, finom, iszapolt, szürkésbarna maggal rendelkező, kívül sötétbarnára égett, kopott felületű, belül

fekete, simított felületű, vékonyfalú oldaltöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 3,8 cm x 4,2 cm, V: 0,4 cm.

Az arcból annak bal oldali alsó része maradt meg, szélén a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészének 4 vonalból bekarcolt kis részletével. Feltehetően szájaábrázolás a két függőleges, egymással párhuzamosan bekarcolt vonal. Az arcot alulról rombusz alakú nyílhegymintákból álló díszítés zárja le.

30. Szegi-Ady Endre u. 4. (7. kép 9; felszíni lelet, 2012.01.19.; HOM, leltározatlan anyag). Valószínűleg hengeres (kissé ívelt) nyakú, gömbtestű, kiöntőcsöves finomkerámia edényből származó, finom, iszapolt, homokos, szürke anyagú, kívül szürke-barna foltosra, belül feketére égett, kívül-belül simított, fényezett felületű, közepes falvastagságú – vékonyfalú nyaktöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 4 cm x 4,4 cm, V: 0,5–0,4 cm. Az arcból annak bal oldali széle maradt fenn, a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészével, mely fordított U-alakú, és 5 sűrűn bekarcolt vonalból alakították ki. Az arcot felül és alul a perem alatti díszítés és a nyakhajlat díszítése fogja keretbe. Mindkettőből vízszintes cikkcakk-vonal részlete maradt meg.

31. Szendrő-Ördögáti-Csengő-barlang (8. kép 4; HOM, leltári szám: 53.46.2.). Feltehetően hengeres nyakú, gömbtestű, kiöntőcsöves edényből származó, a házi kerámiához hasonlóan durvább, pelyvával, agyagtörmelékkel soványított, szürke anyagú, kívül-belül világosbarna bevonatos vagy világosbarnára égett, vékonyfalú peremtöredék. Csak az arc részlete figyelhető meg rajta. Méret: 5,3 cm x 4 cm, Szá: kb. 16 cm, V: 0,3–0,4 cm.

Az arcból annak jobb oldali széle maradt ránk a szimbolikus jel szimmetrikus jelrészének darabjával, mely U-alakú vagy fekvő V-alakú lehetett (5 ritkásan bekarcolt vonalból alakították ki). Ebből indul ki a középső aszimmetrikus, sarló alakú jelrész, mely teljes egészében nem rekonstruálható. A szélső jelrészrel két ívelt vonal köti össze, majd 5 vonalból bekarcolt díszítésben folytatódik. Az arcon nem ábrázolták a szemet.

A szimbolikus jel nélküli arcós töredék és az emberábrázolásos darab értékelése

A fent leírt edényrészletek és töredékek közül elsőként azokkal foglalkozom, melyek nem szimbolikus jellel ellátott arcós edényekhez tartoztak. Az egyik ilyen darab a Szegi-Ady Endre u. 4. lelőhelyen talált 26. sz., emberábrázolásos töredék (7. kép 5). Feltartott karú emberalakja a késő neolitikus tiszai kultúra ábrázolásaival rokonítható, bár azok esetében mindig jelölték a fejet, a karokat azonban nem feltétlenül feltartott helyzetben jelenítették meg (pl. Battonya-Gödrösök, GOLDMAN 1978, Abb. 4; Öcsöd-Kováshalom, RACZKY

1987, Fig. 20; 2000, Fig. 1; Kisköre-Gát, RACZKY 2000, Fig. 7; Szegvár-Tűzköves, KOREK 1987, Fig. 4 és Fig. 23). A szegi töredék annak anyaga, edényformája és a perem alatti bekarcolt cikkcakk-vonal díszítése alapján talán e késő neolitikus emberábrázolások középső neolitikus előzményének tekinthető, és így a szakálhái és a tiszadobi-bükki közösségek közötti kapcsolatokra utalhat.

A másik darab a szintén Szegiről származó 27. sz. töredék, mely közepes méretű házi edény része lehet. Plasztikusan, realisztikusan ábrázolták rajta a szemöldököt, és ezzel összefüggően az orrot (7. kép 6). Közeli párhuzamát ismerjük Sonkáról, melyből nagyobb részlet maradt fenn a háromszög alakú arcot keretező bordával, és az arc bal felső sarkában plasztikus, átfúrt fülábrázolással (legkorábbi AVK; KOREK 1977, 23 és Abb. 17; 1983, 14 és 23. ábra 1). Elképzelhető, hogy a szegi töredék is ehhez hasonló kidolgozású volt. A lelőhelyről a tiszadobi és bükki stílusú kerámiák mellett ismerünk AVK 1 jellegű töredékeket is, így a darab nem keltezhető teljes biztonsággal a középső neolitikum második felére.

A 27. sz. töredék (7. kép 6) az AVK északi területeinek szimbolikus jel nélküli arcós edényei közé sorolható, melyekkel nem foglalkozott részletesebben a kutatás. Csupán néhány megállapítás született velük kapcsolatban (KALICZ–KOÓS 2000, 18), illetve példáikat mutatták be (KALICZ–MAKKAY 1977, 59–61; KOREK 1977, 23; 1983, 14; ŠIŠKA 1989, 107; SIKLÓDI 1991, 38–39; CSENGERI 2013a, 123–125). Általában hengeres nyakú, kisméretű, díszítetlen edényeken fordulnak elő (KALICZ–KOÓS 2000, 18–19), de megtalálhatóak tálakon is (SIKLÓDI 1991, 38–39). A „sarlómotívumos” arcós edényekkel ellentétben igen kis számban ismerjük őket. A fent említett szegi és sonkádi darabokon kívül egy-egy töredéket Bodrogkeresztúrról (korai AVK; KALICZ–MAKKAY 1972b, Abb. 10, 6; 1977, 121 és 84. t. 7), Tiszavasvári-Keresztfalról (tiszadobi csoport; KALICZ–MAKKAY 1977, 171–172 és Taf. 61, 1, Taf. 186, 6), Tiszafüred-Morotvapárról (klasszikus AVK; SIKLÓDI 1991, 38–40 és 7. t. 2),⁶ Šarišské Michaľanyról (Szentmihályfalva/Szlovákia, tiszadobi csoport; ŠIŠKA 1986, 442 és Abb. 2, 4; 1989, 107 és Obr. 39, 2; 1995, Obr. II, 2), valamint Sajószentpéter-Kövecsesről (CSENGERI 2002, 12, 14 és 3. kép; 2003, 37 és 4. kép 3; 2013a, 121, 74. ábra 3, 125). Újabb leleteket közölt Kalicz N. és Koós J. Mezőkövesd-Mocsolyásról (AVK 1. fázis, KALICZ–KOÓS 2014, 33–34). A polgár-

folyás-szilmei edényt (középső neolitikum 3. vagy 4. fázis; BOGNÁR–KUTZIÁN 1966, 260 és Abb. 3, 1; KALICZ–MAKKAY 1977, 59–60, Taf. 186, 8) csak feltételezen sorolhatjuk ebbe a körbe. Bár a szakálhái – tiszadobi-bükki – esztári „határterületen” előkerült darab arcán sem „sarlómotívum”, sem szakálhái M-jel nem található, mégis leginkább a szakálhái arcós edényekre hasonlít. A szemek feletti szögletes bekarcolt díszítése alapján szintén a szakálhái edények ábrázolásaival hozható kapcsolatba a Tiszadob–Bükk – Szakálhát kevert leletanyagú Visonta-Keleti II. 1/A lelőhelyen előkerült csőtálpas tál díszítése (DANYI 2006, 1. kép), bár maga az edényforma nem jellemző a szakálhái kultúrára.⁷

A szimbolikus jel nélküli arcós edények arcábrázolásai – a szem, orr, száj jelölését tekintve – a „sarlómotívumos” edényekéhez hasonlóan darabonként eltérőek. A hengeres nyakú edényeken megfigyelhető arcok többnyire fordított háromszög alakú keretbe foglaltak (bordával lezártak), vagy ilyen alakban plasztikusan kiemelkednek az edény síkjából. Nem tudjuk, hogy a szimbolikus jel nélküli arcábrázolások jelentése eltért-e a „sarlómotívumos” ábrázolásokétól. Az edények funkciója alapvetően azonos lehetett, amire a hasonló edényformák mellett a tiszafüredi darab rituális cselekmény során történt elföldelése is utal (réteges betöltésű gödörben került elő, a gödör tetején egy temkezéssel, SIKLÓDI 1991, 43–44).

A „sarlómotívumos” (szimbolikus jeles)

arcós edények értékelése

Az AVK északi területein jellemző, a leletek között többségben lévő „sarlómotívumos” arcós edények megformálásához és használatához fontos adalékokat szolgáltatnak az újabb B.-A.-Z. megyei leletek. További bizonyítékot jelentenek arra nézve, hogy a hengeres nyakú, közepes és nagyméretű tárolóedények (6. kép 1; 7. kép 1–3, 9; 8. kép 4) mellett tálakat és bomba formájú edényeket is gyakran használtak arcós edényként (4. kép 1–3; 5. kép 2–3; 6. kép 2–3; 7. kép 4; 8. kép 1–3; 9. kép 3–4). Az encs-kelecsényi leletek között feltűnik egy teljesen új edényforma: a perem alatt lyuksoros, széles szájú „fazék” (9. kép 5).

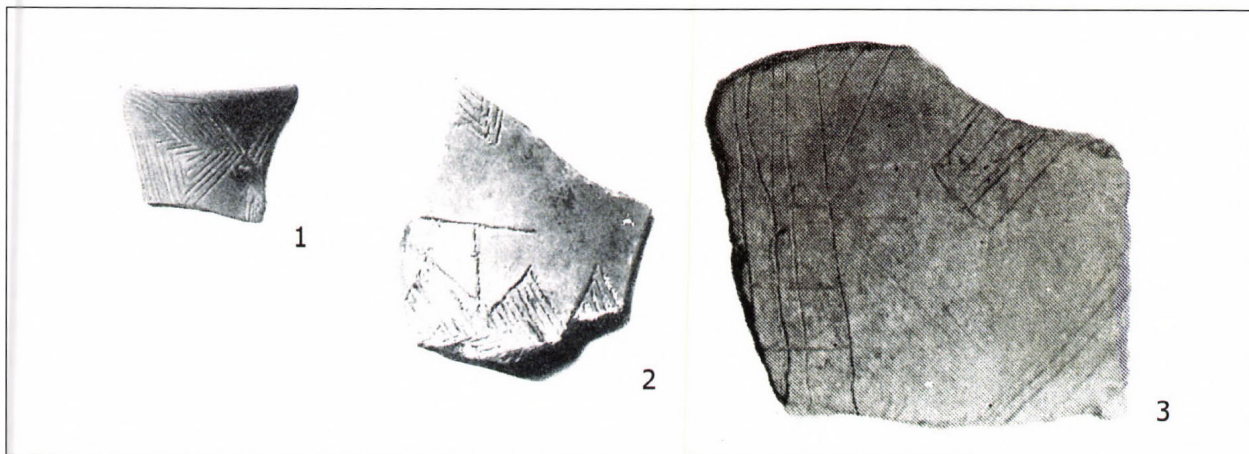
A hengeres nyakú edényeken általában fordított háromszög alakúra képezték ki az arcot, melyet plasztikus bordával kereteztek, illetve kiemeltek az edény síkjából („mezőzombori típus”, 6. kép 1; 7. kép 1–3, 7).

⁶ A Tiszafüred-Morotvapárról közölt másiktól töredék díszítése (SIKLÓDI 1991, 39, 7. t. 3) véleményem szerint nem arcábrázolás.

⁷ Az edény Danyi J. nézetével ellentétben (DANYI 2006, 488) véleményem szerint nem tartozik a „sarlómotívumos” arcós edények közé.

2. kép. A legújabb, rásonysápberencsi arcos edény töredéke Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből
 Fig. 2. A part of the newly discovered face-decorated vessel from Borsod-Abaúj-Zemplén County, from Rásonysápberencs

3. kép. Arcos edények töredékei Edelény-Borsod-Derékegyháza
 (1–2: Tompa 1929, XV. t. 14 és 10 fotói; 3: Korek–Patay 1958, XIV. t. 10 fotója, méretarány nélkül)

Fig. 3. Face-decorated sherds from Edelény-Borsod-Derékegyháza
 (1–2: photo of Tompa 1929, XV. t. 14 and 10; 3: photo of Korek–Patay 1958, XIV. t. 10, not to scale)

A tálak és bomba formájú edények esetében a fordított háromszög alakot vagy az edény fő díszítéséhez tartozó íves vonalkötegekkel adták meg (5. kép 2; 8. kép 2), vagy nem fordított háromszög alakúra

képezték ki az arcot (4. kép 1–2; 5. kép 3; 8. kép 3). Az encs-kelecsényi, 5. sz. edény arcábrázolását a mezőkre osztott felületdíszítés egy mezőjében alakították ki (4. kép 1). Az edény megmaradt hátsó részén, szintén

egy mezőben tűnik fel az ívelt „kettős szalag motívum” (4. kép 2). Hasonló edényt Šarišské Michal’anyról ismerünk (Szentmihályfalva/Szlovákia, ŠÍŠKA 1982, Obr. 146, 12; 1986, Taf. III, 1; 1995, Obr. X).⁸ A fancsali, 15. sz. töredék arcábrázolását perem alatti díszítésbe zárták (8. kép 3).

Az épőbb darabok arra utalnak, hogy a szem és orr jelölése nem volt kötelező eleme az arcábrázolásoknak (5. kép 1; 8. kép 1). A korábbi megfigyelésekkel szemben (KALICZ–KOÓS 2000, 20) a száj ábrázolása sem elengedhetetlen, a szimbolikus jel önmagában is kifejezhette az egész arcot (5. kép 2–3). T-alakú száját a mezőkeresztes-cethalmi (8. kép 2), az egyik edény-borsod-derékegyházi (3. kép 2) és a két hejőkürti darabon (9. kép 1–2), illetve Miskolc-ALDI 2 lelőhely töredékén találunk (9. kép 4). Oravecz Hargita, valamint Horváth László András és Horváth M. Attila is felvetették nemrégiben, hogy a középső neolitikus arcok edényeken megfigyelhető bekarcolások zárt szemeket és szájakat jelenítenek meg (ORAVECZ 2010, 63; HORVÁTH–HORVÁTH 2013, 48), ami arra utalhat, hogy halottakat, össze, természetfeletti lényvé vált személyeket ábrázolnak (ORAVECZ 2010, 63). Az újabb B.-A.-Z. megyei leletek némileg ellentmondanak ennek a megállapításnak, ugyanis a rásonysápberencsi arcok edényen fekvő csepp alakú szemet (2. kép), az egyik encs-kelecsényi töredéken kerek, bemélyített szemet (10. sz. töredék, 6. kép 4), míg a sajóvámosi darabon téglalap alakú száját láthatunk (7. kép 4).

A korábbiakhoz hasonlóan több újabb töredéknél is megtalálható az edényperem arc feletti részének bevagdálása vagy benyomkodása, mely hengeres nyakú edényeken (5. kép 1; 6. kép 1, 4), illetve tálakon és bomba formájú edényeken egyaránt előfordul (5. kép 2; 6. kép 2; 8. kép 3). Elfogadható feltételezés, hogy a haját ábrázolták ily módon.

A bemutatott leletek tovább erősítik azt a megfigyelést, miszerint az összetett szimbolikus jel általában az arc két szélén szimmetrikusan elhelyezett egy-egy szögletes jelrészről és egy középső, aszimmetrikus felépítésű, sarlószerű jelrészről áll (ld. CSENGERI 2011a, 79). A szélső jelrészletek többnyire fordított U-alakúak vagy fekvő V-alakúak (5. kép 1–3; 6. kép 1; 7. kép 1–4, 9; 8. kép 1–4). A szimmetria nem mindig tökéletes, a szemközti jelrészek hasonlósága azonban feltűnő (8. kép 2). Az aszimmetrikus „sarló” vége általában kettéágazó (5. kép 1 és 3, 6. kép 2–4, 8. kép 1–2, 9. kép 4–5). A Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely s191 sírjából előkerült arcok edényen kívül (CSENGERI 2011a,

69 /2. sz. edény, 79) jelenleg nem ismerünk más olyan darabot, melynél a „sarlót” kihagyták volna a díszítésből. A híres kenézlői edényen a fekvő „V” alakú szélső jelrészletek közötti három függőleges, párhuzamos vonalszakasz (TOMPA 1929, Taf. XLI, 1; KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 107, 7, Taf. 186, 7) valószínűleg „sarló” leegyszerűsített ábrázolása lehet. Hasonló díszítés figyelhető meg két újabb B.-A.-Z. megyei darabon, a Hejőkürt-LIDL logisztikai központ lelőhelyről származó két töredéken, melyek nagyobb méretű edények alkiöntői (9. kép 1–2). Esetükben az alkiöntőcsővön kiképzett arc fordított háromszög alakú, mindkét felső sarkán átfúrt. A lyukak két oldalán és alattuk a szimbolikus jel szélső, szimmetrikusan elhelyezett jelrészeinek leegyszerűsített („U” alakú) ábrázolásai láthatók. A két átfúrás bekarcolt vízszintes vonal köti össze, melynek közepénél 3 ferde, párhuzamos, alul összekötött vonalszakaszból álló díszítés figyelhető meg. Ez szintén a sarló alakú szimbolikus jel absztrakt megjelenítése lehet.

A bemutatott darabok közül 10-nél egyértelműen az arc jobb oldaláról indul a „sarló” (5. kép 1, 3; 6. kép 3–4; 7. kép 4; 8. kép 1–2, 4, 9. kép 4–5), míg 1-nél a bal oldalról (6. kép 2). A garadnai arcábrázolások közül 7-nél lehetett jobbról, míg 1-nél balról indított aszimmetrikus jelet megfigyelni (CSENGERI 2011a, 79). A korábban közölt B.-A.-Z. megyei leleteknél csak jobbról induló „sarlót” találunk – 10 esetben (KALICZ–KOÓS 2000, 9. kép 4, 10. kép 1–2, 5, 11. kép 1–3, 13. kép 1; CSENGERI 2002, 1–2. kép). Bal oldali „sarlómotívumot” arcok edényről az előzőekben egyedül Szelevény-Felsőföldről írtak le (RACZKY–ANDERS 2003, 164). Raczký P. és Anders A. a jobb oldalról induló jelet a szakrális szférában fontos szimbolikus nőalak megjelenítéséhez kapcsolja, míg a jóval ritkább bal oldalról kiinduló szimbolikus férfi-alakhoz tartozónak véli (RACZKY–ANDERS 2003, 163, 166). Az újabb B.-A.-Z. megyei leletek és a garadnai arcok edények alapján azonban felvethető egy másik elképzelés is: lehetséges, hogy ezeket az ábrázolásokat balkezes személyek készítették.

Köztudott, hogy a balkezesek a legtöbb egykezes tevékenységet a domináns bal kezükkel végzik, emiatt legtöbbször fordítva teszik azokat, mint a jobbkezesek (ld. rajzolás).⁹ Az arcábrázolásokon a „sarló”

⁸ Említését ld. még CSENGERI 2011a, 76 és 3. lábjegyzet.

⁹ Ennek oka, hogy ezek a tevékenységek a balkezesek számára fordítva „csnek kézre”. A legtöbb ábrázolásnál azonban ez fel sem tűnik utólag. A balkezesek általában az óramutató járásával ellenkező irányban rajzolnak kört, vízszintes vonalat jobbról balra haladva húznak, pipát jobbról balra haladva képeznek ki stb.

ívének „fordítva” megrajzolása is megmagyarázható ezen egyszerű okkal.

A „bal- és jobbkezesség” az állatvilágban is megfigyelhető, az arány azonban általában kiegyenlített, 50–50% körül mozog (McMANUS 1999, 198–199). Egyedül az emberi fajnál tapasztalható jelentős különbség: átlagosan 90%-unk jobb-, míg 10%-unk balkezes (CASHMORE et al. 2008, 7–8; McMANUS 1999, 199), de ettől való nagyobb eltérések is előfordulnak a Föld egyes tájain élő népeknél, népcsoportoknál (0–27% között mozog a balkezesség aránya az egyes csoportoknál, CASHMORE et al. 2008, 8). A jobb- és balkezesség kialakulásával, genetikai meghatározottságával, régészeti bizonyítékaival (pl. emberi kar-, kéz- és combcsontok eltérései, eszközök okozta mélyedések a fogak felületén, kőeszközökön fellelhető nyomok, ábrázolások vizsgálata) több kutató foglalkozott (összefoglalóan: CASHMORE et al. 2008; McMANUS 1999; 2009). Megállapításaik közül kiemelhető, hogy a balkezesség valamikor az 1,6–1,5 millió évvel és 10 000 évvel ezelőtti időszak között alakult ki, Kr. e. 3000-t követően pedig valószínűleg a maihoz hasonló arányban volt jelen Földünkön (McMANUS 1999, 200), bár a korai adatok elszigeteltek, nem reprezentatívak (McMANUS 2009, 42). Az ipari forradalmat követően feltehetően társadalmi nyomásra csökkent a balkezesség aránya, majd a 19. század végi mélypontot követően rohamosan növekedett egészen az 1950-es évekig (McMANUS 2009, 41–42).

A „sarlómotívumos” edényeken megfigyelhető, az arcot alulról lezáró farkasfog (cikkcakk) díszítés jelenlétével kapcsolatban Domboróczki László nemrég felvetette, hogy az a szakálhátú arcós edények M-jeleihez hasonlóan szülő nőt és születendő gyermeket ábrázolhat (DOMBORÓCZKI 2013, 499). A háromszögletű AVK idolfejeket és az ezekkel rokon, edényeken előforduló arcábrázolásokat Domboróczki L. már korábban is a női és férfi princípiumot, valamint a születő életet együtt ábrázoló komplex termékenység szimbólumoknak vélte (DOMBORÓCZKI 2005, 12–13). Egyetértek véleményének azon részével, hogy az „északi” cikkcakk dísz és a „déli” M-jel egymással rokonítható, és feltehetően a mögöttük rejlő tartalom is hasonló lehetett. Talán ez a párhuzam is bizonyíthatja az AVK északi regionális csoportjai és a „déli” szakálhátú csoport szellemi hagyományának alapvetően azonos gyökerét. Ugyanakkor Goldman Györgyhöz hasonlóan úgy vélem, hogy miként az M-jel (GOLDMAN 1978, 38), úgy a cikkcakk díszítés is hétköznapiabb jelentésű lehetett: az arc alsó lezárását jelenthette, azaz a fordított háromszög alakú fej ábrázolását helyettesíthette.

Az újabb leletek alapján úgy tűnik, hogy a fej jelölése az „északi” arcós edényeken a korai AVK időszaktól a középső neolitikum végéig sokat változott. Az AVK 1. fázisból származó, a peremből kiemelkedő, plasztikus fejábrázolások (pl. Mezőkövesd-Mocsolyás, szimbolikus jel nélkül, KALICZ–KOÓS 2014, 33/1. sz. töredék, 11. t. 5), illetve az edények oldalából kinyúló háromszög alakú fejek (pl. Tiszavasvári-Paptelekhát, KALICZ–MAKKAY 1972a, Abb. 9, 1, Taf. 11, 1; 1977, Abb. 3b, Taf. 83, 2; KALICZ–KOÓS 2000, 9. kép 2)¹⁰ a középső neolitikum végére „belesimulnak” az edények felületébe. Köztes állapotot képviselhetnek a tiszadobi csoport és a Tiszadob–Bükk átmenet *mezőzombori típusú* arcós edényei, melyeknél a háromszög alakú fej még plasztikus bordával keretezett és/vagy az idolk fejéhez hasonlóan hátracsapott (6. kép 1; 7. kép 1–4; KALICZ–KOÓS 2000, 1. kép, 10. kép 6 és 9/?/, 12. kép 1 és 7, 13. kép 1; CSENGERI 2011a, 10. kép 1, 11. kép 1–5). Ugyancsak átmeneti jellegűek a Bodrogkeresztúrról (nem szimbolikus jeles, KALICZ–MAKKAY 1972b, Abb. 10, 6; 1977, 121 és 84. t. 7) és Tiszavasvári-Paptelekhátról (szimbolikus jeles, KALICZ–KOÓS 2000, 9. kép 2) előkerült arcós edények kisméretű, fordított háromszög alakú, az idolkéval rokon fejábrázolásai. A bükki kultúra arcós edényein már többnyire nem jelölik háromszög alakban az arcot (bár előfordulnak kivételek), hanem oldalról szegélyező ferde téglalap-sorral vagy nélküle ábrázolják, alulról pedig cikkcakk-vonallal zárják le (4. kép 1; 5. kép 2–3; 6. kép 5; 7. kép 9; 8. kép 3; 9. kép 4; KALICZ–KOÓS 2000, 10. kép 5, 11. kép 1, 12. kép 2–4; CSENGERI 2011a, 1. kép, 4. kép, 8. kép 4). Ebben az időben sokasodnak meg az arcós tálak és a bomba formájú arcós edények is.

Különlegesek az edények kiöntőcsövén (vagy álkiöntőcsövén) kiképzett arcábrázolások, melyeknek a sajószentpéter-kövecsesi bükki edény mellett (CSENGERI 2002, 11 és 1. kép; 2003, 35 és 4. kép 2; 2013a, 120 /1. sz. töredék/, 127–129, 74. ábra 2) újabb példáit jelentik a bemutatott hejőkürti darabok (9. kép 1–2).

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az arcós edények nemcsak emberi arcot ábrázolnak, hanem teljes emberalakot jelenítenek meg. Az antropomorfabb jellegű edényformáktól (pl. hengeres nyakú tárolóedények) eltekintve azonban az emberi jelleg kevésbé megfogható rajtuk.

Ugyanez mondható el a nemek ábrázolásáról is. A szimbolikus jeles „északi” arcós edények esetében

¹⁰ Mindkettőre jó példák találhatók Hejőpapi-Hulladéklarakó 1. és 4. lelőhely összefüggő, AVK 1 korú telepének közvetlen anyagában. Köszönöm az ásatást 2009–2010-ben vezető Makoldi Miklósnak, hogy a leletekre hivatkozhattam.

Kalicz N. és Koós J. a „T” alakú díszítést száj és hozzá kapcsolódó szakáll jelölésének véli (KALICZ–KOÓS 2000, 20), míg B. Hellebrandt M. a szerencs-takta-földvári töredék és a kenézlői edény alapján nem a „T” alakot, hanem a háromszögletű arc alatt időnként ábrázolt függőleges hullámvonalakat tartja szakáll ábrázolásának (B. HELLEBRANDT 2001, 10). Az újabb B.-A.-Z. megyei leletek közül több encs-kelecsényi töredéken és Miskolc-ALDI 2 lelőhely darabján látható az arc alsó részén vízszintes cikkcakk-vonal, alatta függőleges cikkcakk-vonalkákkal vagy ferde, meanderszerű mintával (5. kép 2–3; 6. kép 5; 9. kép 4). A mezőkeresztes-cet-halmi töredéken vízszintes cikkcakk-vonalat képező meanderszerű minta (8. kép 2), az egyik Szegiről származó darabon pedig rombusz alakú nyílhegyekből álló hasonló díszítés zárja az arcot (7. kép 8). Ezekről elképzelhető, hogy „szakáll” jelölései. Az M-jeles szakállhátú edények némelyikén is előfordul az „M” alatt szakállhoz, borostához hasonló díszítés (Battonya-Gödrösök, GOLDMAN 1978, Abb. 8 és Taf. 10 /Nr. 26/; Szentes-Ilonapart, KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 189, 7; Abony 60. lelőhely, KOVÁCS 2006, 1. kép), mint ahogy néhány zselizi M-jeles arcoss edényen is (Szécsény-Ültetés, FÁBIÁN 2005, 11 /5. sz. edény/, 7. kép; Blatné/Pozsonysárfő, férfi attribútumokkal, FÁBIÁN 2005, 13; Budapest, III. ker.-Királyok útja 293., M. VIRÁG 2013, 302 és Fig. 8). FÁBIÁN Szilvia nem zárja ki ezek esetében a szakáll- és a férfiabrázolás lehetőségét, ugyanakkor megjegyzi, hogy a Törökbálint-Dulácskán (1. edény: M. VIRÁG 2000, 389 és Fig. 2, 1), illetve Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlőn előkerült arcoss edényeken a szakállszerű díszítés mellett női melleket is láthatunk (FÁBIÁN 2005, 13).

Az arcoss edények használatának és földbe kerülésének kérdései

A garadnai és sajószentpéter-kövecsesi darabok elemzésekor az arcoss edények használatát az egyes edénytípusok feltételezett hétköznapi funkciója felől közelítettem meg (CSENGERI 2011a, 83–84; 2013a, 132–133). A nagy- és közepes méretű tárolóedényeknél feltételeztem, hogy különleges becsben tartott gabona (pl. vetőmag) tárolására szolgáltak, melyet a rajtuk ábrázolt ős vagy természetfeletti, emberszerű lény védelt. A kiöntőcsöves edényeknél ugyanígy feltételeztem a folyadéktároló funkciót (különleges folyadékkal?), míg a kisebb tálaknál, csészéknél és bomba formájú edényeknél kis mennyiségű étel-miszer, alapanyag, ételízesítő vagy fűszer tárolásának lehetőségét. Lehetséges, hogy a tárolás volt az arcoss edények mindennapos funkciója, ábrázolásaik felté-

telezett őrző-védő szerepe révén ugyanakkor a hiedelemvilághoz is kapcsolódhattak. A tároló funkció mellett azonban rituális felhasználásuk is lehetett: szerepelhettek ünnepi rítusok, áldozati szertartások tárgyaiként, amire több edény lelőköri körülményei is utalnak. A garadnai 1. sz. arcoss edény például valamilyen agrár rítus keretében, míg a 2. sz. edény temetési szertartás részeként került földbe (CSENGERI 2011a, 75 és 84–85),¹¹ de említendőek Füzesabony-Kettőshalom (KALICZ–MAKKAY 1972a, 15; 1977, 61, 129, Kat. Nr. 108; KALICZ–KOÓS 2000, 17), Mezőzombor-Temető (KALICZ–KOÓS 2000, 17), Polgár-Kenderföldök (HAJDÚ Zs. 2007) vagy Polgár-Ferenci-hát (HAJDÚ Zs. 2007) szimbolikus jeles arcoss edényei is (összefoglalóan ld. CSENGERI 2011a, 83–85).

Az újabb B.-A.-Z. megyei leletek közül több felszíni gyűjtésből származik (Encs-Füged-Vízre járó, 2. lelőhely, Fancsal-Fő út, 49–50., Hernádszentandrás-Csárda, Szegi-Ady Endre u. 4. töredékei). Az ásatáson előkerült darabokat agyagkitermelő gödrökben, azaz hétköznapi telepobjektumokban (Encs-Kelecsény 9–10. sz. és Hejőkürt-LIDL logisztikai központ 18. sz. töredéke, valamint Miskolc-ALDI 2, Rásonysápberencs-Szőlő alja, Sajószentpéter-Kövecses és Sajóvamos-COOP lelőhelyek darabjai), illetve jelenségekhez nem köthetően találták (Encs-Kelecsény 5–8. sz. és 11–14. sz. töredékeit, valamint Felsővadász-Várdomb és Mezőkeresztes-Cet-halom darabjai). Előfordul azonban az is, hogy a lelőköri körülmények nem ismertek (Edelény-Borsod-Derékegyháza és Szendrő-Ördögáti-Csengő-barlang itt bemutatott töredékei). Egyetlen darab, Hejőkürt-LIDL logisztikai központ 17. sz. töredéke más régészeti korú objektumból, egy szarmata gödörből került felszínre. Rituális elföldelést egyedül a rásonysápberencsi edény esetében feltételezhetünk, melynek perem- oldal- és aljrészletei több más edénytöredék társaságában egy agyagkitermelő gödörben megfigyelt több 10 cm vastagságú leletsűrűsödés részeként láttak napvilágot.

Az utóbbi időben előtérbe került a hazai őskorkutatásban a lakomák vizsgálata, és ezekhez kapcsolódóan az alkoholos italok egykori fogyasztásának kérdése (összefoglalóan ld. KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013). Az újkőkor viszonylatában Raczky P. elemezte a késő neolitikus csőszhalmi tell tanulságait (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 18–24). Megállapította, hogy ünnepi lakomákra utalnak többek között a tell épületei köze-

¹¹ Sírbeli előkerült arcoss edény újabb példáját közölte Horváth L. A. és Horváth M. A. a zselizi kultúra településéről, melyet a Budai Skála Áruház területén tártak fel 2007-ben (HORVÁTH–HORVÁTH 2013).

lében elhelyezett tapasztott őstulok szarvak, melyek egykori különleges események mnemonikus objektumai (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 23). Rituális eseményekhez kapcsolódhatott továbbá a szándékosan összetört, kívül-belül fehér és vörös festéssel díszített nagyszámú, a csőszhalmi tellen előkerült töredékes edény is (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 23).

A fentiekben bemutatott középső neolitikus arcós edények esetében sem zárható ki ezek lakomákon való használata. A teljes edények gödrökben történő elföldelése vagy arcábrázolásos darabjaik eltemetése utalhat emlékeztető szerepükre, mely azonban nemcsak lakomákra, hanem más jellegű rituális közösségi eseményekre/szertartásokra is mutathat.

Bisserka Gaydarska és munkatársai a bulgáriai Dolnoslav melletti rézkori tell 500 idoljának és idoltöredékének vizsgálata során megállapították, hogy ezek 96%-a törött volt (GAYDARSKA et al. 2007). Az idolk szándékos törését követően a darabokat tovább használták, amire a törésfelületeken több alkalommal megfigyelt másodlagos égés- és festésnyomok utaltak (GAYDARSKA et al. 2007). Az idolk „életük során” több szándékos törést is megélhettek, használatuk azonban töredékes állapotban is folytatódott, míg végül kidobták, vagy végleg eltemették őket (a feltárások során ezt a végső állapotot rögzíthetjük, GAYDARSKA et al. 2007). A közép- és dél-németországi vonaldíszes idolk elemzésekor Daniela Hofmann is megállapította a szándékos törést és a törés utáni további használatot (HOFMANN 2005, 61–62). Úgy gondolja, hogy az idolk személyiséggel rendelkeztek, „életüket” az elhunytak „sorsával” állítja párhuzamba (idolk és a test/csontok fragmentációja, HOFMANN 2005, 62–65).

Valószínű, hogy az arcós edények biográfiája is hasonló lehetett. A felsővadász-várdombi, garadnai, mezőkeresztes-cet-halmi, sajószentpéter-kövecsesi és sajóvamosi neolitikus településeken előkerült nagyszámú önálló, csak az arc részletét megőrző töredék az arcós edények szándékos törésére utal. Arra azonban, hogy a törést követően az arcós darabokat tovább használták-e vagy rögtön kidobták, nem következtethetünk. A szándékos törés a teljes edények elföldelése esetében sem zárható ki, viszont csak ritkán bizonyítható. Ez utóbbira jelentenek példát a zselizi kultúra Törökbálint-Dulácskán és Budapest, III. ker.-Királyok útja 293. alatt feltárt áldozati gödrei, melyekbe M. Virág Zsuzsanna megfigyelése szerint a két, illetve egy arcós edényt összetörve helyezték (Törökbálint-Dulácska: M. VIRÁG 2000, 389; Budapest, III. ker.-Királyok útja 293.: M. VIRÁG 2013, 300–305).

Végezetül elmondható, hogy a bemutatott B.-A.-Z. megyei középső neolitikus arcós edények alátámasztják a garadnai darabok elemzése során tett megfigyeléseket (CSENGERI 2011a). Emellett újabb bizonyítékot jelentenek arra nézve, hogy az arcós edények megformálása, használata, a hozzájuk kapcsolódó szokás(ok) vagy rítus(ok) egységesek, és igen elterjedtek lehettek a Kárpát-medence északkeleti részén élt közösségeknél a középső neolitikum második felében. A bemutatott tárgyak bizonyos jellegzetességei erősíteni látszanak a szimbolikus jellel ellátott („északi”) arcós edények és az M-jeles („déli”) szakálhátú arcós edények, illetve rajtuk keresztül a tiszadobi-bükki és szakálhátú kerámiaműveléssel jellemezhető közösségek szellemi hagyományának alapvetően azonos gyökerét.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetemet fejezem ki Nagy Józsefnek és feleségének, Ildikónak a Szegi lelőhely bejelentéséért, illetve az évek során nyújtott baráti közreműködésükért. Köszönöm kollégáimnak, hogy feldolgozásra átengedték neolitikus településeiket: dr. Wolf Máriának Encs-Kelecsény és Mezőkeresztes-Cet-halom lelőhelyet, dr. Koós Juditnak Felsővadász-Várdomb és Hejőkürt-LIDL logisztikai központ lelőhelyet, valamint Szörényi Gábor Andrásnak Sajóvamos-COOP lelőhely neolitikus objektumát. Végül, de nem utolsósorban hálával tartozom Homola G. Krisztinának és Nagy S. Józsefnek a tárgyrajk elkészítéséért, valamint Tóth Edinának a rásonysáberenci lelet összeállításáért.

RÖVIDÍTÉSEK

HOM – Herman Ottó Múzeum

HOM RégAd – Herman Ottó Múzeum

Régészeti Adattára

MNM – Magyar Nemzeti Múzeum

AVK – alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája

B.-A.-Z. – Borsod-Abaúj-Zemplén megye

Fá – fenékmérő

Szá – szájmérő

V – vastagság

IRODALOM

BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida

1966 Das Neolithikum in Ungarn. *Archaeologia Austriaca* 40. 249–280.

CASHMORE, Lisa–UOMINI, Natalie–CHAPELAIN, Amandine

2008 The evolution of handedness in humans and great apes: a review and current issues. *Journal of Anthropological Sciences* 86. 7–35.

CSENGERI Piroska

2000 A bükki kultúra települése Felsővadász-Várdombon. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, kézirat.

CSENGERI Piroska

2001 Adatok a bükki kultúra kerámiaművességének ismeretéhez. A felsővadász-várdombi település leletanyaga [Data to the pottery of the Bükk Culture. Archaeological finds from the settlement at Felsővadász-Várdomb.] *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XL. 73–105.

2002 Arcábrázolások a bükki kultúra sajószentpéteri településéről [Face depictions of the Bükk culture from Sajószentpéter.] *Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletter* 4. 11–15.

2003 A bükki kultúra települése Sajószentpéter, Kövecsesen (Előzetes kutatási jelentés) [Settlement of the Bükk culture at Sajószentpéter, Kövecses (Preliminary report).] In: KISFALUDI Júlia (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2001 – *Archaeological Investigations in Hungary* 2001, Budapest, 31–46.

2004 Adatok a Cserhát őskori településtörténetéhez [Data to the Prehistoric Settlements of the Cserhát.] In: NAGY Emese Gyöngyvér–DANI János–HAJDÚ Zsigmond (szerk.): ΜΩΜΟΣ II. Őskoros Kutatók II. Összevetelének konferenciakötete, Debrecen, 2000. november 6–8., Debrecen, 45–59.

2011a Középső neolitikus arcok edények Garadnáról (Hernád-völgy) [Middle Neolithic vessels with human face representation from Garadna (Hernád Valley, Northeast Hungary).] *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* L. 67–104.

2011b Miskolc-Aldi 2 Áruház. In: HAJDÚ Melinda: A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2009, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* L. 246–247.

2013a *Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának késői csoportjai Északkelet-Magyarországon (Az újabb kutatások eredményei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében)*. PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, kézirat.

2013b Szegi, Ady E. u. 4. In: HAJDÚ Melinda: A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2012-ben, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LII. 192.

2013c Hernádszentandrás–Csárda. In: HAJDÚ Melinda: A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2012-ben, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LII. 184–185.

DANYI József

2006 AVK csőtálpas tál arcábrázolással Visonta-Keleti II. 1/A lelőhelyről [An Alföld Linear Pottery Hollow-Pedestalled Bowl with Facial Representations from the Visonta East II. 1/A Excavation Site.] *Agria* XLII. 487–493.

DOMBORÓCZKI László

2005 A háromszögletű AVK-fejek szimbolikája [The symbolism of triangular ALP heads.] *Agria* XLI. 5–44.

2013 Neolithic Cult Objects and Their Symbolism. In: ANDERS, Alexandra–KULCSÁR, Gabriella (eds.): *Moments in Time, Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, *Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies* I, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 487–502.

FÁBIÁN Szilvia

2005 Arcos edénytöredékek a zselizi kultúra lelőhelyéről, Szécsény-Ültetésről [Anthropomorphic vessel with representation of human face from Szécsény-Ültetés, locality of the Zseliz culture.] *Archaeológiai Értesítő* 130. 5–20.

GALKÓ József

2013 Encs-Füged–Vízre járó, 2. lelőhely. In: HAJDÚ Melinda: A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2012-ben, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LII. 182–183.

GAYDARSKA, Bissérka–CHAPMAN, John–

RADUNCHEVA, Ana–KOLEVA, Bistra

2007 The *Chaine Opératoire* Approach to Prehistoric Figurines: an Example from Dolnoslav, Bulgaria. In: RENFREW, Colin–MORLEY, Iain (eds.): *Image and Imagination: A Global Prehistory of Figurative Representation*, *McDonald Institute Monographs*, Cambridge, 171–184.

GOLDMAN, György

1978 Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. *Békés Megyei Múzeumok Évkönyve* 5. 13–60.

HAJDÚ Melinda

2013 A késő neolitikum kulturális és topográfiai sajátosságai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Diplomamunka, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, kézirat.

HAJDÚ Zsigmond

2007 Rituális gödrök a Kárpát-medencében a Kr. e. 6000–3500 közötti időszakban. PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, kézirat.

B. HELLEBRANDT Magdolna

2001 Adatok az újkőkori arcok edényeihez. *Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletter* 3. 9–11.

HOFMANN, Daniela

2005 Fragments of power: LBK figurines and the mortuary record. In: HOFMANN, Daniela–MILLS, Jessica–COCHRANE, Andrew (eds.): *Elements of Being: Mentalities, Identities and Movements*, *British Archaeological Reports International Series* 1437, *Archaeopress*, Oxford, 58–70.

HORVÁTH László András–HORVÁTH M. Attila

2013 Újkőkori kettős sír az egykori Budai Skála Áruház területén [Neolithisches Doppelgrab auf dem Territorium des ehemaligen Skála-Warenhauses in Buda.] *Budapest Régiségei* XLVI. 41–59.

KALICZ, Nándor–MAKKAY, János

1972a Gefäße mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. In: *Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn, Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum, Wien*, 9–15.

1972b Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. In: FITZ, Jenő (Hrsg.): *Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár*, 77–92.

- 1977 Die Linienbandkeramik der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Studia Archaeologica* 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KALICZ Nándor–S. KOÓS Judit
2000 Újkőkori arcos edények a Kárpát-medence északkeleti részéből [Neolitische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens.] *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXIX. 15–44.
2014 *Mezőkövesd-Mocsolyás*. A neolitikus Szatmár-csoport (AVK I) települése és temetője a Kr. e. 6. évezred második feléből – Mezőkövesd-Mocsolyás. [A brief overview of the Szatmár group (ALBK 1) in the light of the excavations and assessment of the site and its finds.] *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Régészeti Emlékei* 9. Miskolc.
- KALLA Gábor–RACZKY Pál–V. SZABÓ Gábor
2013 Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: DÉRI Balázs (szerk.), *Convivium*, AGION könyvek 2. Budapest, 11–46.
- KOREK, József
1977 Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theissrücken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIX. 3–52.
1983 Adatok a Tiszahát neolitikumához [Beiträge zum Neolithikum auf dem Theissrücken.] *Jósa András Múzeum Évkönyve* XVIII–XX. 1975–1977, 8–60.
1987 Szegvár-Tűzköves. A settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS, László–RACZKY, Pál (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest–Szolnok, 47–60.
- KOREK József–PATAY Pál
1958 A bükki kultúra elterjedése Magyarországon [Der Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn.] *Régészeti Füzetek* Ser. II, No. 2. Budapest.
- KOVÁCS Ágnes
2006 Régészeti emlékeink, új feltárások. Az első földművelők Abony környékén. *Az Abonyi Lajos Múzeum Hírei* 2006. március, 3–4.
- McMANUS, I. Chris
1999 Handedness, cerebral lateralization and the evolution of language. In: CORBALLIS, Michael C.–LEA, Stephen E. G. (eds.): *The descent of mind: Psychological Perspectives on Hominid Evolution*, Oxford University Press, Oxford, 194–217.
2009 The history and geography of human handedness. In: SOMMER, Iris E. C.–KAHN, René S. (eds.): *Language Lateralization and Psychosis*, Cambridge University Press, Cambridge, 37–57.
- ORAVECZ Hargita
2010 Újkőkori arcos hombár töredékei Tiszaföldváról [Fragment of a Neolithic face pot from Tiszaföldvár.] *Folia Archaeologica* LIV. 2008–2010, 57–69.
- RACZKY, Pál
1987 Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS, László–RACZKY, Pál (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest–Szolnok, 61–83.
2000 A unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LI. 1999/2000, 9–22.
- RACZKY, Pál–ANDERS, Alexandra
2003 The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and the characteristics of human representation. In: JEREM, Erzsébet–RACZKY, Pál (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, *Archaeolingua* 15. Budapest, 155–182.
- SIKLÓDI Csilla
1991 Az őskori leletanyag. In: TÁLAS László–MADARAS László (szerk.): *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*, *Szolnok Megyei Múzeumi Adattár* 32. Szolnok, 21–63.
- ŠIŠKA, Stanislav
1982 Sídisko z mladšej doby kamennej v Šarišských Michal'anoch – Siedlung aus der jüngeren Steinzeit in Šarišské Michal'any. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku (AVANS) v roku 1981, Nitra, 274–275.
1986 Grabungen auf der neolitischen und äneolitischen Siedlung in Šarišské Michal'any. *Slovenská Archeológia* XXXIV/2. 439–454.
1989 Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku – Die Kultur mit östlicher Linearkeramik in der Slowakei. Veda Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava.
1995 Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej: Šarišské Michal'any – Evidence for the society of the Late Stone Age. Šarišské Michal'any (Summary), *Archeologické Pamätníky Slovenska* 4. Bratislava.
- SZOLYÁK Péter–CSENGERI Piroška
2009 Miskolc, 47386/6, 47493 hrsz. (Rövid jelentések [Short Reports]). In: KISFALUDI Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 – Archaeological Investigations in Hungary 2008*, Budapest, 233.
- SZÖRÉNYI Gábor András
2011 Sajóvamos-COOP Áruház. In: MISKOLCZI Melinda: *A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2010*, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* L. 266.
- TOMPA, Ferenc
1929 Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss-Kultur. *Archaeologia Hungarica* V–VI, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.
- M. VIRÁG, Zsuzsanna
2000 Anthropomorphic Vessels of Transdanubian Linear Pottery Culture. In: HILLER, Stefan–NIKOLOV, Vassil, Karanovo Band III: *Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 389–405.
2013 On the Anthropomorphic Representations of TLPC in Connection with Some Recent Finds from Budapest (Figurines and Vessels with Facial

- Representations). In: ANDERS, Alexandra–KULCSÁR, Gabriella (eds.): *Moments in Time, Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Ősrégészeti Tanulmányok/ Prehistoric Studies I. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 289–309.
- L. WOLF Mária–SIMÁN Katalin
1984 Encs-Kelecsény (Az 1983. év régészeti kutatásai). *Régészeti Füzetek* Ser. I, No. 37. Budapest, 13–14.
- WOLF Mária–SIMONYI Erika
1995 Előzetes jelentés az M–3-as autópálya 10. leelőhelyének feltárásáról [Autobahn M3 10. Fundstelle.] *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11. 5–32.

FURTHER MIDDLE NEOLITHIC VESSELS WITH HUMAN FACE REPRESENTATION FROM BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN COUNTY (NORTHEAST HUNGARY)

Keywords: Carpathian basin, face-decorated vessels, arched sign, Tiszadob group, Bükk culture

Author's study about face-decorated vessels of Garadna-Elkerülő út, site No. 2 was published in yearbook of Herman Ottó Museum, recently (CSENGERI 2011a). Problems of the use of the vessels with human face representation and with an arched sign and circumstances of their burying were analysed there. Further finds were found at fieldworks of last years in Borsod-Abaúj-Zemplén County or turned up from the Archaeological Collection of Herman Ottó Museum. These face-decorated vessels also derived from the 3rd or 4th phases of the Alföld Linear Pottery culture (ALP culture in further). All these "new" finds have been detailed in this study.

Face-decorated vessels with an arched sign were characteristic for Middle Neolithic settlements of the Alföld plain north of the Körös river (KALICZ–KOÓS 2000; RACZKY–ANDERS 2003; CSENGERI 2011a). Increasing number of the known items and frequency of them in each excavated settlements refers to their important role in everyday life of Neolithic communities at these territories.

Vessels with human face representation and an arched sign ("sickle motif") were collected and analysed by N. Kalicz and J. Makkay (KALICZ–MAKKAY 1972a, 13–15; 1977, 61–64), N. Kalicz and J. Koós (KALICZ–KOÓS 2000) as well as P. Raczky and A. Anders (RACZKY–ANDERS 2003). 21 vessels and sherds from 7 sites of Borsod-Abaúj-Zemplén County were published in their studies: Aggtelek-Baradla cave, Bodrogkeresztúr, Kenézlő-Fazekaszug, Mezőzombor-Temető, Miskolc-Tapolca-Várhegy, Sajószentpéter, Szendrő-Ördögáti-Csengő cave. Further two finds excavated from Sajószentpéter-Kövecses (CSENGERI 2002, sherds No. 1 and No. 2; 2003, 35–36) and 22 from Garadna-Elkerülő út, site No. 2 (CSENGERI 2011a) were published from the county.

In this study, 30 face-decorated vessels and sherds as well as a piece with human figure decoration have been introduced from 14 sites of the Borsod-Abaúj-Zemplén County (Fig. 1). Most of the finds were discovered by the author in the course of PhD research, at making of a database about Middle Neolithic sites and materials of the county. Greatest number of face-decorated finds was revealed from Encs-Kelecsény that could have been a significant settlement of the Hernád Valley in the Middle Neolithic (fragments of 10 vessels, Fig. 4–6, Fig. 9, 5). 5 face-decorated sherds and the piece with human figure decoration were collected from the site of Szegi-Ady Endre u. 4. of the Bodrog Valley (Fig. 7, 3 and 5–9). From the other sites only a few face-decorated pieces have been known (per site): Edelény-Borsod-Derékegyháza (Fig. 3, 1–3), Encs-Füged-Vízre járó, site No. 2 (Fig. 7, 1), Fancsal-Fő út 49–50. (Fig. 8, 3), Felsővadász-Várdomb (Fig. 8, 1), Hejőkürt-LIDL logisztikai központ (Fig. 9, 1–2), Hernádszentandrás-Csárda (Fig. 7, 2), Mezőkeresztes-Cet-halom (M3-site No. 10; Fig. 8, 2), Miskolc-ALDI 2 (Fig. 9, 4), Rásonysáberencs-Szőlő alja (Fig. 2), Sajószentpéter-Kövecses (Fig. 9, 3), Sajóvamos-COOP (Fig. 7, 4), Szendrő-Ördögáti-Csengő cave (Fig. 8, 4).

The piece by No. 26 in the catalogue represents a human figure with raised arms (Szegi-Ady Endre u. 4. site, Fig. 7, 5) that could have been connected with human figure decorations of the Late Neolithic Tisza culture (e.g. Battonya-Gödrösök, GOLDMAN 1978, Abb. 4; Öcsöd-Kováshalom, RACZKY 1987, Fig. 20; 2000, Fig. 1; Kisköre-Gát, RACZKY 2000, Fig. 7; Szegvár-Tűzköves, KÖREK 1987, Fig. 4, Fig. 23). The Szegi find may be a Middle Neolithic antecedent of these Late Neolithic descriptions and refers to relationship of the Szakálhát and Tiszadob-Bükk communities.

A face-decorated piece of Szegi by No. 27 in the catalogue has been derived from a face-vessel type without an arched sign (Fig. 7, 6). Plastic nose and connection with it plastic eyebrows were described realistically on it (Fig. 7, 6). Close parallel of it has been known from Sonkád (earliest ALP culture; KÖREK 1977, 23 and Abb. 17; 1983, 14 and Fig. 23, 1).

Majority of the introduced finds belongs to the face-decorated vessels with an arched sign ("northern" face-decorated vessels). They provide further proof for the fact that forms of these vessels were not only the large or middle-sized storage jars with cylindrical necks (Fig. 6, 1, Fig. 7, 1–3 and 9, Fig. 8, 4), but bowls and bomb-shaped vessels were often used (Fig.

4, 1–3, Fig. 5, 2–3, Fig. 6, 2–3, Fig. 7, 4, Fig. 8, 1–3, Fig. 9, 3–4). Among the finds of Encs-Kelecsény also has been found a new vessel form with face representation: a middle-sized, pot-like one with broader mouth and pierced rim (Fig. 9, 5).

The face usually was fashioned by a shape of a reversed triangle on the cylindrical-necked vessels and was framed by a plastic rib or was taken out from the plane of the vessel (*“Mezőzombor type”*, Fig. 6, 1, Fig. 7, 1–3). In the case of bowls and bomb-shaped vessels, “the reversed triangles” were formed by incised, curved lines (Fig. 5, 2, Fig. 8, 2) or weren’t triangle-shaped (Fig. 4, 1–2, Fig. 5, 3, Fig. 8, 3). The face of the item No. 5 in the catalogue (from Encs-Kelecsény) was fashioned in a panel of a panel-like surface decoration (Fig. 4, 1). On the back side of this vessel (also in a panel) has been appeared the curved “double band motif” of the ALP culture (Fig. 4, 2). Face decoration of the sherd No. 15 in the catalogue (from Fancsal) was closed into an under-the-rim decoration (Fig. 8, 3).

The more intact finds refer to the fact that the marking of the eyes and the nose wasn’t an obligation on the face depiction (Fig. 5, 1, Fig. 8, 1). In contrast to the earlier observations (KALICZ–KOÓS 2000, 20), the marking of the mouth also wasn’t essential, because the arched symbolic sign could express the whole face in itself (Fig. 5, 2–3).

These introduced items provide further confirmation for the usual composition of the arched sign of the “northern” face-decorated vessels: two angular parts positioned symmetrically at the sides of the face and a central, asymmetrical part in the shape of a “sickle” (CSENGERI 2011a, 79). The outermost sign-parts mostly have been a reversed U- or lying V-formed (Fig. 5, 1–3, Fig. 6, 1, Fig. 7, 1–4 and 9, Fig. 8, 1–4). The symmetry hasn’t been always perfect, but the similarity of the opposite sign-parts has been striking (Fig. 8, 2). The end of the asymmetric arched sign has usually been separated into two branches (Fig. 5, 1 and 3, Fig. 6, 2–4, Fig. 8, 1–2, Fig. 9, 4–5).

At 10 pieces shown in the study, the central “sickle motif” starts from the right side of the face (Fig. 5, 1 and 3, Fig. 6, 3–4, Fig. 7, 4, Fig. 8, 1–2 and 4, Fig. 9, 4–5) while at one fragment from the left side (Fig. 6, 2). At the Garadna finds, it could be observed a “right-sided” asymmetrical sign in 7 cases while a “left-sided sickle” in one case (CSENGERI 2011a, 79). At the face-decorated sherds of Borsod-Abaúj-Zemplén County that were published earlier, only “sickle motif” starts from the right side of the face can be found (in 10 cases: KALICZ–KOÓS 2000, Fig. 9, 4, Fig. 10, 1–2 and 5, Fig. 11, 1–3, Fig. 13, 1; CSENGERI 2002, Fig. 1–2). A “sickle motif” starts from the left side of the face on a vessel was only mentioned from Szelevény-Felsőföldek (RACZKY–ANDERS 2003, 164). P. Raczky and A. Anders connected the signs that were started from the right side of the face (on vessels or on figurines) to an important symbolic woman of the sacral sphere while the scarcer “left-sided” asymmetrical signs to a supposed symbolic man (RACZKY–ANDERS 2003, 163 and 166). But on the base of the new finds of Borsod-Abaúj-Zemplén County and the face-decorated items of Garadna another idea can be suggested. It’s possible that the vessels with “left-sided sickle” had been made by left-handed persons.

In connection with the meaning of the chevron (zigzag) decoration of the face-decorated vessels with an arched sign, L. Domboróczki supposed recently that they might be described a labour woman as like as the M-signs of the face-decorated vessels of the Szakálhát culture (DOMBORÓCZKI 2013, 499).

The author agrees with that part of his opinion that the “northern” zigzag motif and the “southern” M-sign might be in relationship and possibly their meaning was similar. Perhaps this parallelism can prove common roots of the mental traditions of the northern regional groups of the ALP culture and the “southern” Szakálhát culture. On the other hand, the author thinks that the meaning of the “northern” zigzag decoration had been more profane. It could be represent the lower closing of the face (they might be instead of the reversed triangle fashioning of the face), as like as Gy. Goldman thought in connection with the meaning of the M-sign of face-decorated vessels of Szakálhát culture (GOLDMAN 1978, 38).

On the basis of the new finds, it seems to be that the formation of the head on “northern” vessels with face representation had changed a lot from the early stage of ALP culture to the end of the Middle Neolithic. Plastic heads arising from the rim of the vessels of the 1st phase of ALP culture (for example at Mezőkövesd-Mocsolyás, without symbolic arched sign, KALICZ–KOÓS 2014, No 33/1 sherd, Table 11, 5) or the reversed triangle-shaped heads protruding from the vessel sides (e.g. Tiszavasvári-Paptelekhát, KALICZ–MAKKAY 1972a, Abb. 9, 1, Taf. 11, 1; 1977, Abb. 3b, Taf. 83, 2; KALICZ–KOÓS 2000, 9. kép 2), merged to the surface to the end of the Middle Neolithic. *“Mezőzombor type”* face-decorated vessels might represent a transitional state. Face depictions on the spouts (or on false spouts) of the vessels have been particular. Examples of them have been known from Sajószentpéter-Kövecses (Bükk culture; CSENGERI 2002, 11 and Fig. 1; 2003, 35 and Fig. 4, 2; 2013a, 120 /No. 1/, 127–129, Fig. 74, 2) and the new Hejőkürt pieces, introduced here (Fig. 9, 1–2).

It’s possible that storage was the everyday function of the “northern” face-decorated vessels, but they might be connected to the world of beliefs by the supposed guarding role of their depictions. They could also have a ritual use: could be items of festive rites, sacrificial ceremonies. Finding contexts of several vessels refer to the latter purpose (e.g. vessels No. 1 and No. 2 from Garadna, CSENGERI 2011a, 75 and 84–85; Füzesabony-Kettőshalom, KALICZ–MAKKAY 1972a, 15; 1977, 61, 129, Kat. Nr. 108; KALICZ–KOÓS 2000, 17; Mezőzombor-Temető, KALICZ–KOÓS 2000, 17; Polgár-Kenderföld, Polgár-Ferenci-hát, HAJDÚ Zs. 2007).

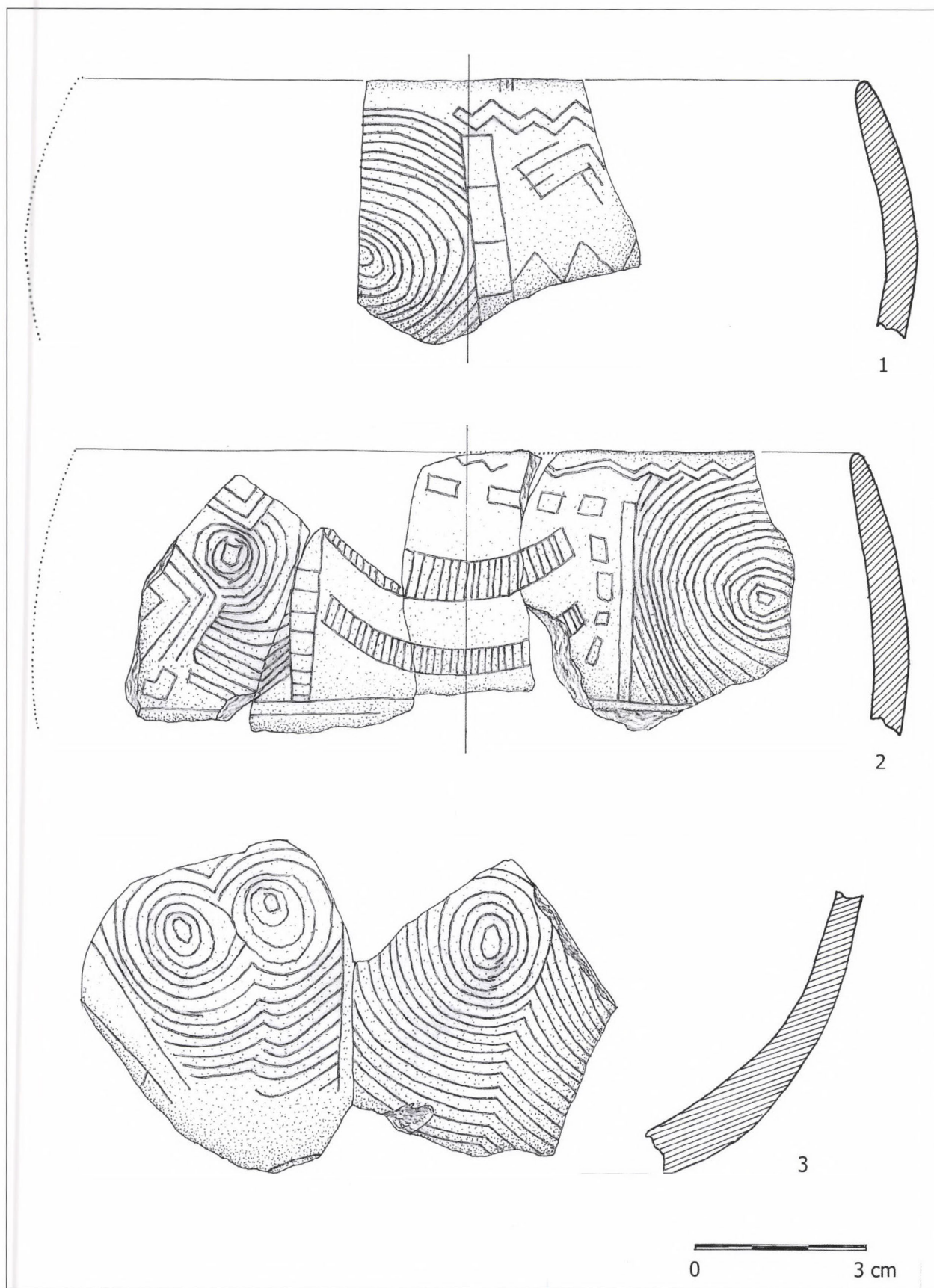
New excavated finds of the county were came to light from common settlement features, from clay-extraction pits (e.g. Encs-Kelecsény, sherds No. 9–10, Hejőkürt-LIDL logisztikai központ, sherd No. 18 and pieces of Miskolc-ALDI 2, Rásonysápberencs-Szőlő alja, Sajószentpéter-Kövecses, Sajóvámos-COOP). Ritual bury can be supposed at the case of the Rásonysápberencs vessel alone.

Several sherds from Felsővadász-Várdomb, Garadna, Mezőkeresztes-Cet-halom (M3-site No. 10), Sajószentpéter-Kövecses and Sajóvámos that contained only the fragments of the face of the vessels refer to deliberate breaking of them. But there hasn't been enough information to decide the question whether they had been thrown away or used further after the breakage.

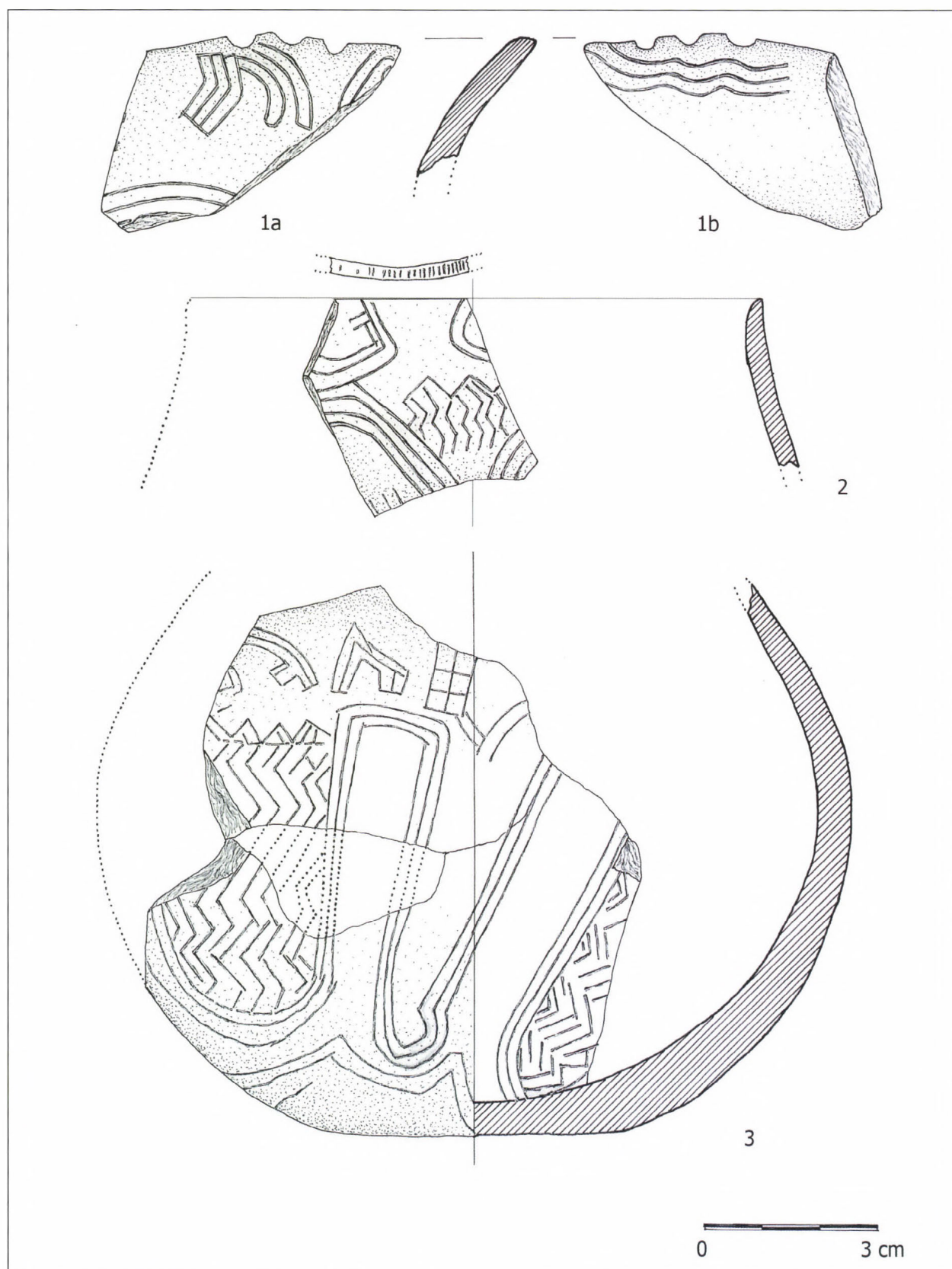
Finally, it can be said that the new face-decorated vessels of Borsod-Abaúj-Zemplén County have fitted well among the previously known Middle Neolithic ones and also have confirmed the notions based on the analysis of Garadna items (CSENGERI 2011a). In addition, finds introduced here provide a further proof of the uniformity of their forming as well as prevalence of the custom(s) or ritual(s) connected with them at communities lived in north-eastern part of the Carpathian basin in the second half of the Middle Neolithic. Certain characteristics of these “northern” face-decorated vessels with an arched sign have been similar to that of the “southern” face vessels of the Szakálhát culture with an M-sign. It also implies the cultural relationship/kinship of the Tiszadob-Bükk communities with the Szakálhát culture's ones.

[Translated by the author]

Csengeri, Piroška

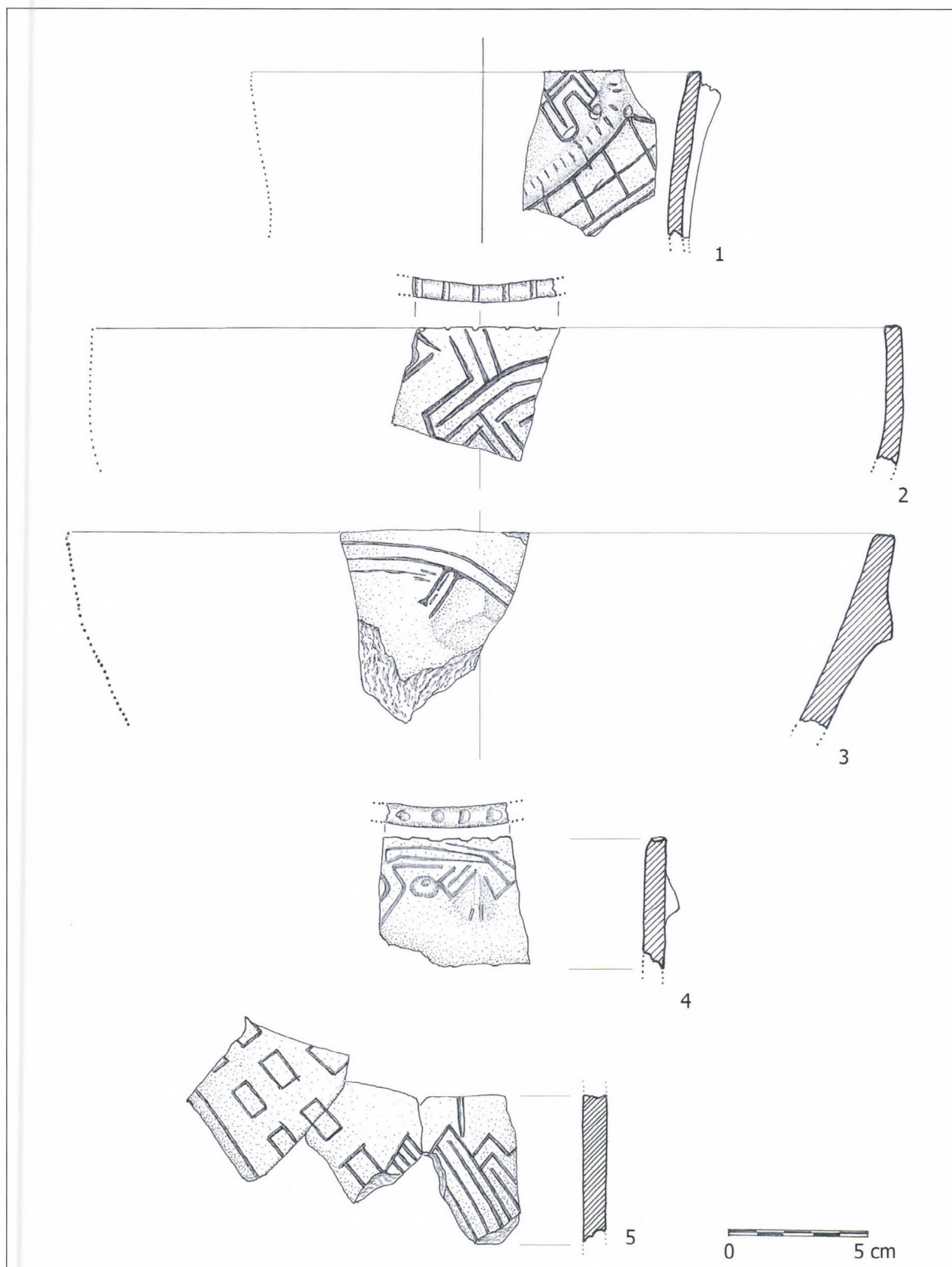

4. kép. 1–3. Arcábrázolásos csésze darabjai Encs-Kelecsényről (5. sz. edény); rajz: Homola G. Krisztina
Fig. 4. 1–3. Fragments of a face-decorated cup from Encs-Kelecsény (No. 5 in the catalogue); drawn by G. Krisztina Homola

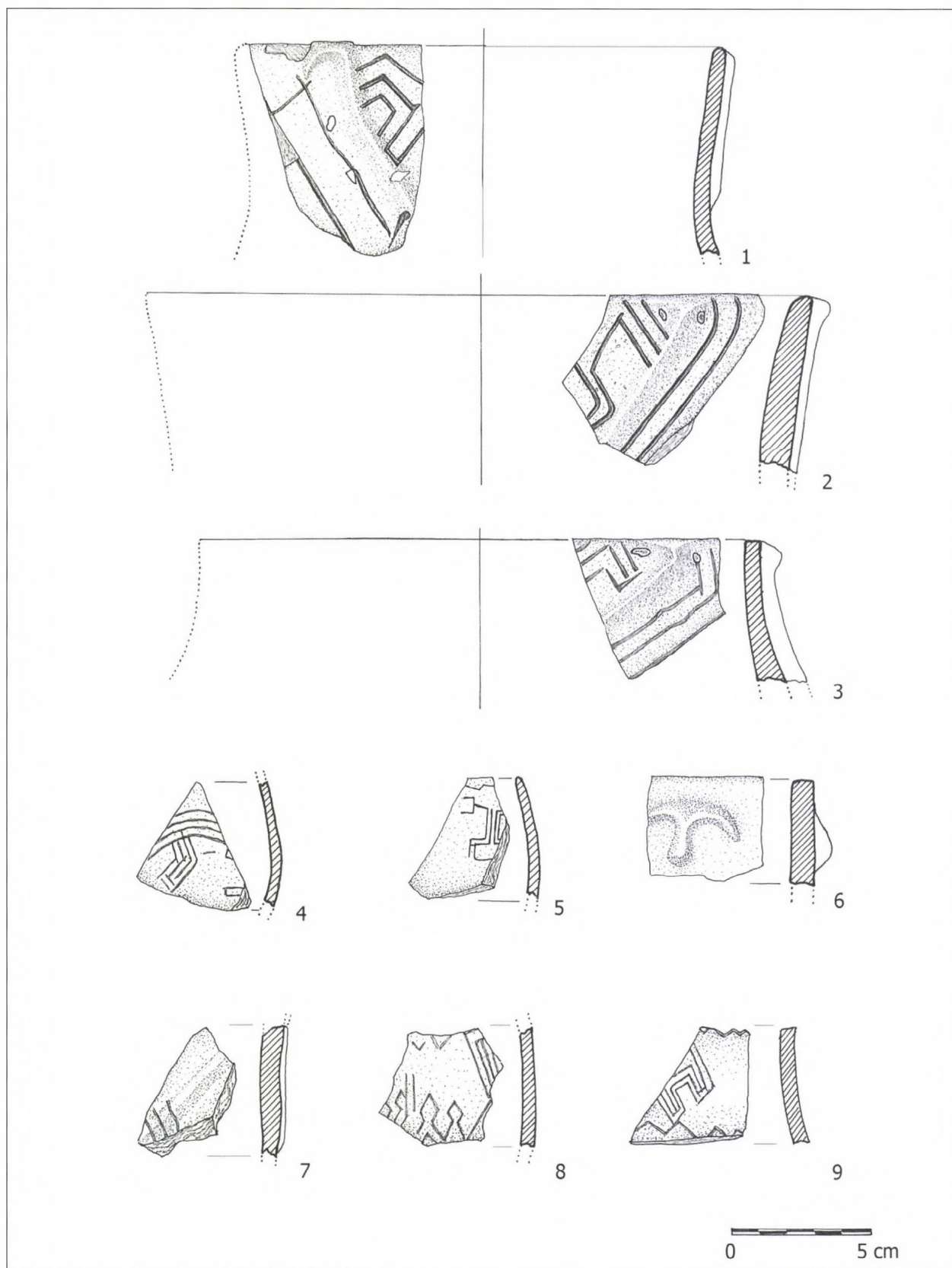
5. kép. 1–3. Arcos edények töredékei Encs-Kelecsényről (1.: 9. sz.; 2–3.: 7–6. sz. töredék);
rajz: Homola G. Krisztina

Fig. 5. 1–3. Face-decorated sherds from Encs-Kelecsény (1.: No. 9; 2–3.: No. 7–6 in the catalogue);
drawn by G. Krisztina Homola

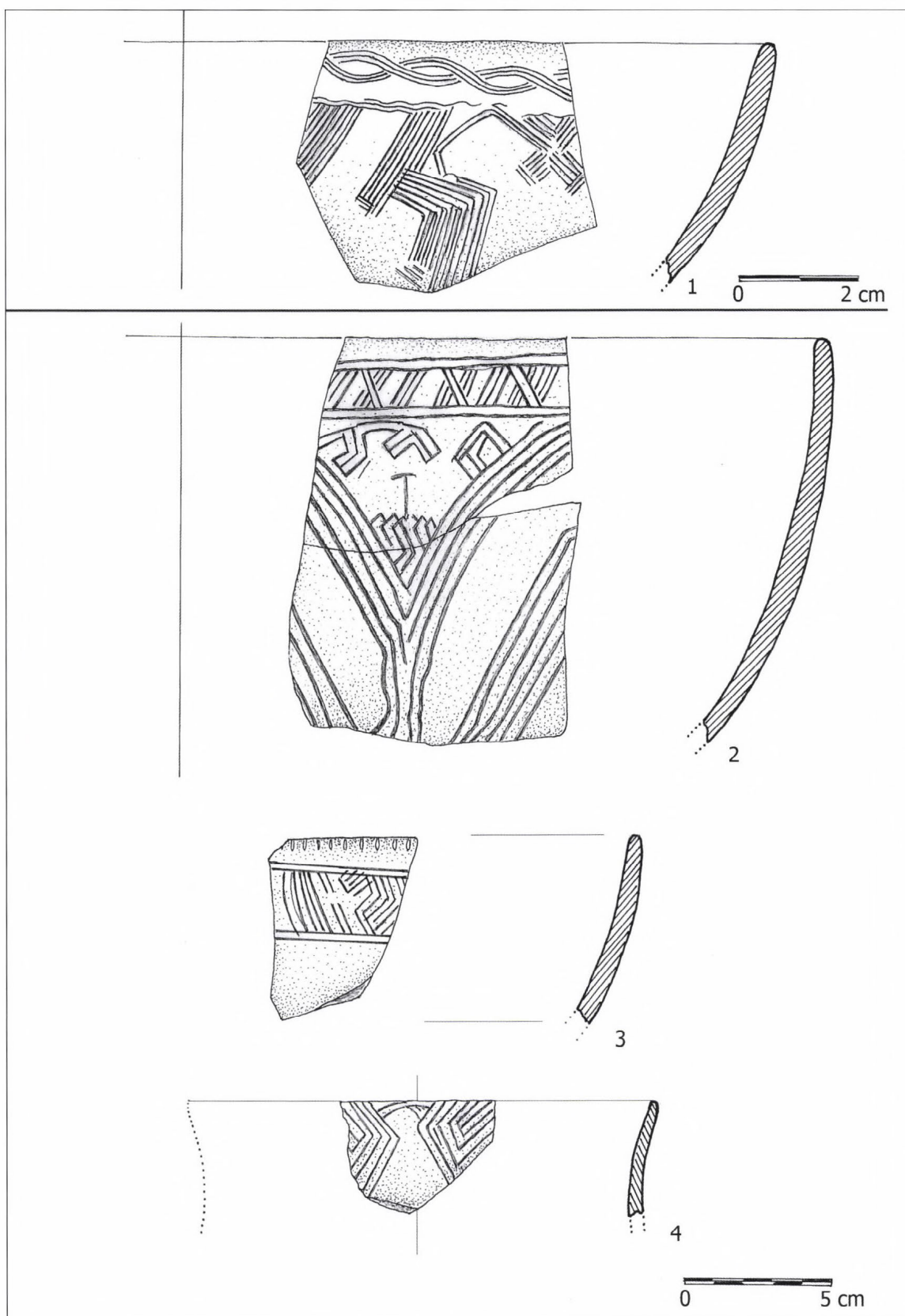
6. kép. 1–5. Arcos edények töredékei Encs-Kelecsényről (1.: 12. sz.; 2.: 8. sz.; 3.: 11. sz.; 4.: 10. sz.; 5.: 13. sz. töredék);
rajz: Homola G. Krisztina

Fig. 6. 1–5. Face-decorated sherds from Encs-Kelecsény (1.: No. 12; 2.: No. 8; 3.: No. 11; 4.: No. 10; 5.: No. 13 in the catalogue);
drawn by G. Krisztina Homola

7. kép. 1–3. Mezőzombori típusú arcábrázolásos töredékek (1.: 4. sz.; 2.: 19. sz.; 3.: 25. sz.), 4–9. arc- és emberábrázolásos edénytöredékek (4.: 23. sz.; 5–9.: 26–30. sz. töredék); rajz: Homola G. Krisztina

Fig. 7. 1–3. *Mezőzombor* type face depictions (1.: No. 4; 2.: No. 19; 3.: No. 25), 4–9. face-decorated sherds and a vessel fragment with a human figure decoration (4.: No. 23; 5–9.: No. 26–30 in the catalogue); drawn by G. Krisztina Homola

8. kép. 1–3. Arcábrázolásos táltöredékek (1.: 16. sz.; 2.: 20. sz.; 3.: 15. sz.), 4. hengeres nyakú edény töredéke (31. sz. töredék); rajz: Homola G. Krisztina

Fig. 8. 1–3. Bowl fragments (1.: No. 16; 2.: No. 20; 3.: No. 15), 4. a sherd of a cylindrical-necked vessel with face depiction (No. 31 in the catalogue); drawn by G. Krisztina Homola